

Cs. SZABÓ LÁSZLÓ

**EGY NÉP
S A KÖLTÉSZETE**

Mikes International

Hága, Hollandia

2007.

Kiadó

'Stichting MIKES INTERNATIONAL' alapítvány, Hága, Hollandia.

Számlaszám: Postbank rek.nr. 7528240

Cégbejegyzés: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Terjesztés

A könyv a következő Internet-címről tölthető le: **http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**

Aki az email-levelezési listánkon kíván szerepelni, a következő címen iratkozhat fel:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

A kiadó nem rendelkezik anyagi forrásokkal. Többek áldozatos munkájából és adományaiból tartja fenn magát. Adományokat szívesen fogadunk.

Cím

A szerkesztőség, illetve a kiadó elérhető a következő címeken:

Email: mikes_int@federatio.org

Levelezési cím: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Hollandia

Publisher

Foundation 'Stichting MIKES INTERNATIONAL', established in The Hague, Holland.

Account: Postbank rek.nr. 7528240

Registered: Stichtingenregister: S 41158447 Kamer van Koophandel en Fabrieken Den Haag

Distribution

The book can be downloaded from the following Internet-address: **http://www.federatio.org/mikes_bibl.html**

If you wish to subscribe to the email mailing list, you can do it by sending an email to the following address:

mikes_int-subscribe@yahoogroups.com

The publisher has no financial sources. It is supported by many in the form of voluntary work and gifts. We kindly appreciate your gifts.

Address

The Editors and the Publisher can be contacted at the following addresses:

Email: mikes_int@federatio.org

Postal address: P.O. Box 10249, 2501 HE, Den Haag, Holland

ISSN 1570-0070

ISBN-10: 90-8501-080-2

NUR 611

ISBN-13: 978-90-8501-080-7

© Mikes International, 2001-2007, Cs. Szabó László jogutódai, 1934-2007, All Rights Reserved

A Kiadó előszava

Jelen kötettel — EGY NÉP S A KÖLTÉSZE (Különlenyomat az Új Látóhatár 1972 4/5.-ik számából.) — folytatjuk Cs. Szabó László életművének elektronikus kiadását, amelynek keretében az elektronikus kötetek hűen követik az eredeti kiadásokat. E kötettel egyidőben a következő Cs. Szabó László művek kerülnek kiadásra:

- **HALFEJŰ PÁSZTORBOT — görög hajónapló és — HAT TÖRTÉNET**
- **GÖRÖGÖKRŐL**
- **PETŐFIÉK**

A Mikes International felkérésére a kötetekhez Arday Géza, Cs. Szabó László szakértő, írt rövid bevezetőket.

A Bibliotheca Mikes International könyvkiadásunk keretében az alábbi kötetek jelentek meg eddig a Cs. Szabó László életműsorozatban:

- **HÁROM FESTŐ**
- **HUNOK NYUGATON**

Hága (Hollandia), 2007. augusztus 1.

MIKES INTERNATIONAL

Publisher's preface

With present volume — A PEOPLE AND ITS POETRY (Special print from 4/5 1972 issue of New Horizon) — we are continuing to publish electronically the complete œuvre of László Cs. Szabó. In the same time the following works of László Cs. Szabó are published, too:

- **CROOK WITH FISH HEAD**
- **OF GREEKS**
- **PETŐFIS'**

On request of Mikes International Géza Arday, László Cs. Szabó specialist, wrote brief introductions to the volumes.

The following volumes were published in the László Cs. Szabó series of Bibliotheca Mikes International:

- **THREE PAINTERS**
- **HUNS IN THE WEST**

The Hague (Holland), August 1, 2007

MIKES INTERNATIONAL

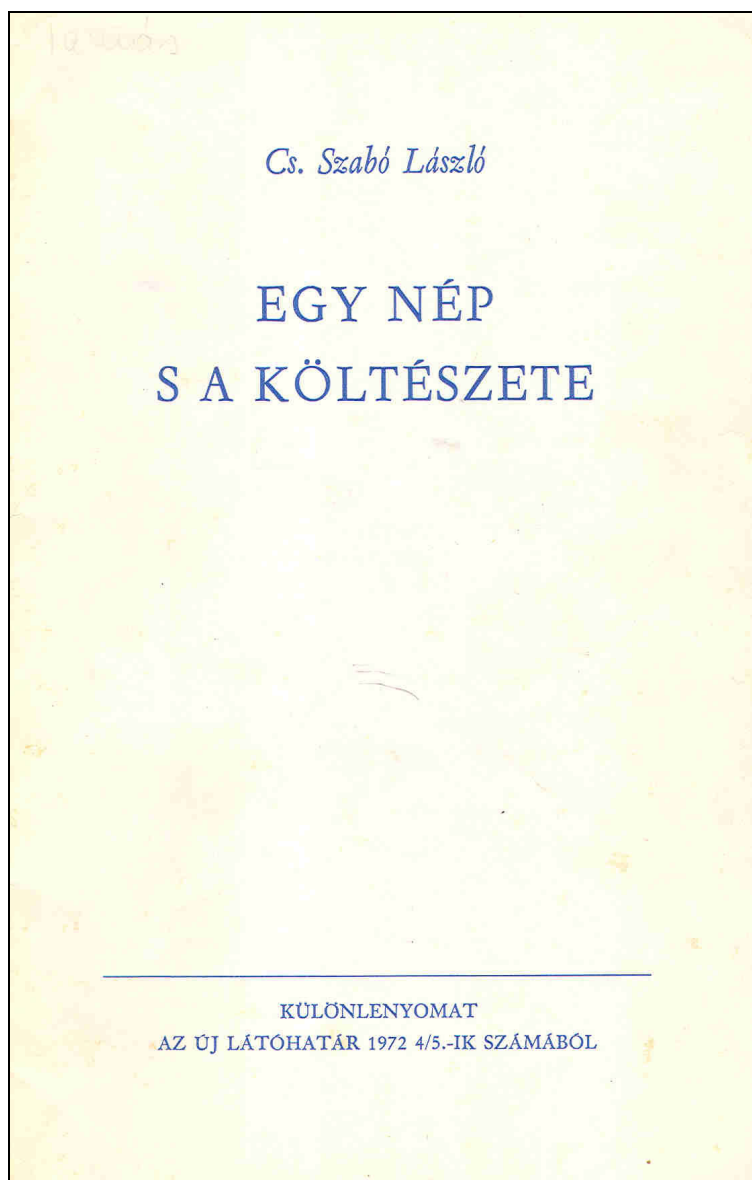

Cs. Szabó László

(1905 — 1984)

1905. november 11-én született Budapesten és ugyanott hunyt el 1984. szeptember 27-én. 1918-ig Kolozsvárott élt. Egyetemi tanulmányait Budapesten és Párizsban végezte. A budapesti Műegyetem Közgazdaságtudományi Karán 1931-ben gazdaságtörténetből doktorált. 1935. és 1944. között a Magyar Rádió irodalmi osztályvezetője. 1945. és 1948. között a Magyar Képzőművészeti Főiskolán az európai művelődéstörténet tanára. Esszéket, elbeszéléseket, irodalmi cikkeket írt a *Nyugatba*, a *Magyar Csillagba* és más folyóiratokba. Első könyve 1935-ben jelent meg. Ezt 1948-ig további tizennégy kötet követte. 1938-ban Baumgarten-díjat kapott. 1948. végén Olaszországba utazott, ahonnét nem tért vissza. Katedrájáról lemondott. Előbb Rómában, majd Firenzében élt. 1951-ben Londonba költözött, ahol 1972-ig a BBC magyar osztályának belső munkatársa volt. Nyugalomba vonulása után a BBC külső munkatársaként és a Szabad Európa Rádió számára tevékenykedett. Cs. Szabó László az 1949. utáni nyugat-európai magyar szellemi élet kulcsszemélye volt. A Hollandiai Mikes Kelemen Kör 'osztályfőnöke'-ként tekintette. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem tiszteletbeli elnöke volt. Széleskörű, az egész világ kultúráját átölelő ismerete, óriási olvasottsága, nyelvtudása, prófétai jelleme, szónoki művészete, meleg személyi bája őt arra a fontos feladatra predesztinálta, amelyet évtizedeken keresztül fennkölt stílussal betöltött: a magyar emigráció szellemi vezetője szerepére. Cs. Szabó László nemzetének akkor tette a legnagyobb és legfelbecsülhetlenebb szolgálatát, midőn 1949. után Nyugaton égve tartotta az egész magyar történelemben kifejezésre jutó, a magát az egyetemes emberi értékeknek szentelő független és magának mindig a legmagasabb mértéket állító magyar szellem fátylóját. Ilymódon inspirálta különösképpen az 1956. után Nyugatra került magyar tudósokat, írókat, művészeket. Szerepét a magyar kultúra és a kristálytiszt magyar erkölcsi világ fenntartásában és Nyugat-Európában történt kibontakoztatásában nem lehet túlbecsülni. Akiknek megadatott, hogy vele együtt dolgozzanak – mint többek között a Hollandiai Mikes Kelemen Kör keretében – mindig hálával, mély megbecsüléssel és tisztelettel emlékeznek és gondolnak reá. Tanulmányai, esszéi, elbeszélései, versei elsősorban a *Látóhatárban*–*Új Látóhatárban*, az *Irodalmi Ujságban*, a *Katolikus Szemlében* jelentek meg. Olasz tárgyú műveiért az Olasz Köztársaság lovagja kitüntetést kapta. 1990-ben posztumusz Kossuth-díjban részesült. Kívánságának megfelelően Sárospatakon nyert örök nyugalóhelyet. A Sárospataki Református Kollégium könyvtárát mint külön egészet gondozza.

A fényképfelvételt Piazza Barbara készítette, s Hunyor-Piazza Katalin bocsátotta rendelkezésünkre.
[Mikes International Szerk.]

Forrás: EGY NÉP S A KÖLTÉSZETE

[Különlenyomat az Új Látóhatár 1972 4/5.-ik számából.]

ARDAY GÉZA

BEVEZETŐ ELŐSZÓ HELYETT

Cs. Szabó László és a magyar irodalom

A lelkek tükre: az író. Ha ez a tükör nem sima, hanem karcos, vagy nem elég tiszta, akkor a tükörkép homályos lesz és nem elég éles, ám Cs. Szabó Lászlónak ebben az esszéjében biztos kézzel sikerült megrajzolnia a magyar irodalom több évszázados valóságát.

Cs. Szabó széles érdeklődési kör és alapos műveltség birtokában dolgozta ki esszéit; megtartva az elsődleges értelmezését, ami alapján az esszé olyan prózai műnek tekintendő, amely tartalmában tudomány, formájában pedig művészet. Gazdag és változatos ismeretanyagot öntött ebbe a munkájába, amely nemcsak irodalom-, hanem egyben művelődéstörténeti alkotás is.

Az *Egy nép s a költészetét* olvasva, azonnal szembetűnik, hogy az ismertetésre szánt téma hemzseg a képektől és a gondolatársításoktól. Nehéz eldönteni, vajon nem a bővítmények képezik-e a lényegesebb mondanivalót. Ezek tartják magasfeszültségben a mindent átható drámaiságot, ezeknek az összecsapó erőknek az összehatása szabja meg Cs. Szabó stílus-jellegzetességét.

Ez az írás az Új Látóhatár különlenyomataként, 1972-ben jelent meg. A magyar költészettel foglalkozó írásai: az esszéírói munkásságának külön fejezetét alkotják, amelyek a magyar irodalom örökségét és kortársi eredményeit elemzik. Kiemelve a számos írás közül, például az erdélyi magyar kultúrával a *Pro és kontra*, Zrínyi Miklóssal *A félhold jegyében*, Petőfi Sándorról a *Petőfi Párizsban* és a *De látom amottan a téli világot*, Arany Jánossal pedig az *Arany a szabadságharc után* című esszéje foglalkozik.

Cs. Szabó a magyar lírával kapcsolatos nézeteit ebben az írásában fejtette ki, amely majdnem három évtized után újból — a Mikes International segítségével! — hódító útjára indulhat.

TARTALOM

A Kiadó előszava.....	III
Publisher's preface.....	IV
ARDAY GÉZA : BEVEZETŐ ELŐSZÓ HELYETT	VII
<i>EGY NÉP S A KÖLTÉSZETE</i>	<i>I</i>

EGY NÉP S A KÖLTÉSZETE

Bevezető tanulmány a magyar költészet angolnyelvű gyűjteménye elé. Az antológiát Kabdebó Tamás, Makkai Ádám és Tábori Pál szerkeszti. 1953 óta három esszében foglalkoztam a magyar vers történetével, egyik a Gara László szerkesztésében készült francianyelvű gyűjtemény élén áll (Seuil kia., Párizs, 1962). Jelen írásomat tekintem utolsó összefoglalónak a tárgyról. Hálásan köszönöm Czigány Lóránt, Siklós István, Sirokay Zsuzsanna és Szabó András számos hasznos megjegyzését a szöveghez, amely kizárólag a magam véleményét tükrözi.

Egy sérült nép

„Ha egy lengyel ki akarja fejteni munkájának valamilyen szempontját, előbb rátér a lengyel történelemre. S alighanem igaza van, mert a múltakra való utalás nélkül nagyon keveset lehet megérteni Lengyelországból. Így például egy Lodž-i filmstúdióban azzal kezdik a szót, hogy kétszáz éven át művészek voltak a nép igazi vezérei”.

E néhány mondatban a kívülről szemével már rögzítve van a közép-európai ember alap-reflexe, a lengyel szomszéd magyaré is. Kérdezd az időjárásról, körülnéz az égbolton, felel, feleletét megtoldja egy sóhajjal, abban már felvillan a honfoglalás, megtoldja még eggyel s abban már ott a mohácsi csatavesztés. Neki is igaza van. Költőihez fordulva a magyar ember tisztelete legtöbbször egyformán szól a magatartásnak és a műnek, „nagy jellem” épp úgy értékjelző, mint „nagy mester”. Leopardi, Keats, Baudelaire nevével értelmetlen ez a párosítás, Petőfiével megkövetelik honfitársai.

Népek keveset tudnak egymásról, még ha szomszédok is. Nem is igyekeznek. S gyér tudásuk tovább csökken azzal, hogy az elszánt, régi kalandozókat kiszorítja a zárt terelésű, turista nyáj. Azelőtt a kínna legyűrt távolság táplálta a téveszméket, újabban a lökhajtásos gettó. Forró parti homokon napközti, cincogó tavernában holdfénynél.

Amit a világ a magyarokról tud, nagyrészt a ponyvaromantika pudvás maradványa. Idegenek képzeletében az országnak voltak kozmopolita basái: az arisztokraták és festői beduinjai: csikósok és betyárok. Akárcsak a tegnap letűnt Egyiptomban. Egy modern Haydn életrajz még mindig azt állítja, hogy szeszélyes a sors, mert lám, az újfajta, intellektuális igényű szimfónia az urbanizált Nyugat helyett a Pusztán alakult ki, ott vált nagykorúvá a klasszikus bécsi zene. Holott a mecénás magyar főúrnak szolgáló muzikus pusztát soha nem látott; a táj, ahol élt olyan, mint Bécs környéke. Persze csakugyan voltak kis és nagy basák s voltak csikósok és betyárok, a nemzeti történelem eltorzulása szabadította őket az országra, amely másképp festett a Középkor végén, civilizáltabban: be volt ültetve románstílusú apátságokkal és gótikus plébániatemplomokkal. Ráadásul akadt ábrándos magyar író, aki ártatlanul, de nem ártalmatlan hatással megszépítette e kiskirályokat és útonállókat. Holott az ocsúdó nemzeti tudat melegágya a tizenharmadik század utolsó harmadától a forradalmi szellemű intellektuális közép- és felsőréteg volt, némileg hasonló ahhoz, amely századunk elején begyűjtötte az ifjú török mozgalmat s a második világháború után különböző politikai hitvallások jegyében nacionalista országgá tette Egyiptomot és Kubát. Ez a réteg volt annak idején a romantikus magyar költészet kiröplője is.

Ha egy nép biztos az identitásában, szinte sohase gondol rá, ha bizonytalan, jóformán egyébbel sem foglalkozik. Ki vagyok én? Mi a magyar? Erre a kérdésre annyi ádáz szenvedélyt pazaroltak a magyarok, mint mondjuk Oxfordban az erkölcsfilozófia vagy nyelvi logika vitáira. A népet belsőleg bizonytalanná tette rokonságának Európa közepén, külsőleg egy sereg történelmi csapás, a maga hibájából, de balszerencse által is. Az ország jó négyszáz éven át számottevő középhatalom a Dunánál, királyai Bambergből, Bizáncból, Párizsból, Kievből és Palermóból (két normán udvarból) házasodnak, de a tizenhatodik század derekától soha többé nem volt olyan független, mint Anglia vagy Spanyolország.

Sérült, tehát sértett nép a magyar. Ha az átlagja nem is tud arról, hogy a tizenkettedik században a legnagyobb trubadúr költőt látták vendégül s később hazájukban tevékenykedett egy lángeszű francia építész, majd egy kiváló toszkán festő, homályosan mind tudnak arról a múltból, amely lehetővé tette ezt a nyílt forgalmat és európai levegőzést.

Elvesztét megszállottan kompenzálja amúgyis gyűlékony képzeletük. Ami vigaszul szinte mindent el tud hitetni velük. Hogy a legelső írástudó nép, a sumerek rokona. Hogy a hunokkal együtt Indián uralkodott, onnan hozta bizonyos parasztházak faragott kapuit. Hogy török hadifogságban ők építették újjá a szultánnak Jeruzsálemet. S hogy oltalmuk nélkül az Izlám lábához terült volna Európa. (Csakugyan szörnyű volt a véráldozat.) Illetlenséget követ el az idegen látogató, ha Magyarországon hitetlenkedve lemosolyogja ezt a szivárványkergetést.

* William Woods: Poland, London, 1972. 147. l.

Aztán a sérült nép átesik a másik végletbe, önvigasztaló meséből öngyötrő káromlásba. Kárhozottak ősei, mert végzetes helyre szálltak le, hadak útjára, ahol élni nem, csak örökös két ellenség között kimúlni lehet. Ilyenfajta rémkép más nemzetekben is fel-felvillan, de talán egyik sem éli át olyan keserű indulattal, mint a ciklikus típusú magyar.

Pásztornépek hitében a Végzet nagyobb hatalom volt, mint földműves népek vallásában. Megkönnyítette a pusztai legelőkért vívott szakadatlan harcok elfogadását. Kitartott ez a lelki örökség a nomád magyarok letelepült ivadékaiban is. Mint Homérosz halálra kiszemelt ostromlói és ostromlottjai, nem tágítottak a küzdőtérrel, mert a Végzet elől úgysem lehet megfutamodni. S ha már állni kell, álljuk fölvetett fővel és mosollyal a dacos arcon, álljuk tréfálva. Magyar iskolákban kötelező olvasmány egy klasszikus vers arról, hogy „múltadban nincs öröm, jövődben nincs remény”. De többszörös szétrombolás után Budapest makacsul feltámadt kormos köveiből, majdnem annyiszor, mint Jeruzsálem.

A kezdettől a katasztrófaig

Keletiek vagy nyugatiak vagyunk-e? kérdi, identitásán töprengve az önvizsgáló magyar. S ha származásra keleti nép, vajon mennyire változott át lelkében nyugativá? A tűnődés gyökere inkább érzelmi, mint racionális és annyi megpróbáltatás után összefügg a nosztalgikus ábránddal, hogy másutt talán könnyebb lenne a sorsa, könnyebb és jobb. Másutt, azaz valahol, ahonnan jött. Jellemző, hogy hasonló civilizációs szinten finn rokonait nem gyötri ez a kérdés.

A részleges válasz ott kínálkozik a sok százados népballadákban. Keleti és nyugati elemei már a Középkor végén összeolvadtak. Hűséggel a műfaj nemzetközi törvényeihez, nagy többségük kimérten kegyetlen, de akad köztük keresztény látomás is, valószínűleg ferences kolostori hatásra. Egyébként a magyar nép kimaradt a földrengető misztikus és eretnek mozgalmakból s alighanem a huszitizmus is csak azért tudott betörni északról, Csehország felől, mert a hitelvi forradalom felső sodrása alatt a magyarok egy részét elkapta kora-nacionalista mélyárama. Bár a legenda szerint az első magyar király zarándokházat alapított Rómában, a családnevek közt nincs Pálmás (Palmer: zarándok), mint gyakran az angolban, a keresztnevek közül hiányzik a franciában gyakori Christian s a németben mindennapos Gottfried, Gottlieb. Voltak századok, amikor a magyar népet is megpróbálták rászoktatni a türelmetlenségre. Csekély volt a siker. A Bárányt szerette, de az ördöggel inkább csak eltréfált, nem próbálta máglyatűzőn kiűzni a másik magyarból.

Számra a népballada a népköltészet töredéke. Rendszeresen az ezernyolcszázhuszas évek végén kezdtek gyűjteni a roppant anyagot, John Bowring, a magyar irodalomban tájékozott, kalandos életű polihisztor biztatására is, skót és finn példákon tovább buzdulva s — Goethe áldásával — még jobban a német romantika hatása alatt. Mert a németek nemcsak utánózták korai brit amatőrök munkáját, rousseauista elméletet is kerekítettek köréje. Hogy a romlatlan, ősi néplélek legtisztább tükre a dal. Zene- és néprajztudomány szövetkezve még egyre végzi a gyűjtést, nemcsak Magyarországon, hanem más magyarnyelvű (főleg romániai) településeken is. Kutatók nemzedékeit serkentette mentésre a süllyedő kincs; végső elmerülése előtt új, hatalmas lökést e kutatásnak Bartók és Kodály adott, fanatikus szeretettel párosult szaktudásuk, amely Észak-Afrikáig és Anatóliáig idegen folklórra is kiterjedt.

A népköltési gyűjtés rögtön visszavetült a műköltészetre. Nemzetközi tünet volt, hiszen a romantikusok szemében mindenütt kimagasló érdem, ha úgy tud szólni egy névvel jegyzett *Lied*, mintha névtelenektől származnék, a képzelt néplélekből szakadna ki. Később elsilányult az eredeti nagy ihlet, polgárosult, átváltozott parasztjelmezes kispolgári zsánerképpé. De nem végleg. Bartók zenéjének mindent átmaró hatása alatt éppen a legmodernebb életérzésű költők folyamodtak, ezúttal utánzó szándék nélkül formai és nyelvi elemekért a népköltészet legmélyebb, pogánykori rétegéhez.

Olyan jelenségről beszélek, amely bizonyos fokig jellemző az angol irodalomra is. Burns dalai egy szertartásos, kötött, arisztokratikus társadalom légkörében még csak a folklór felső rétegével vegyültek, stilisztikailag a barokk és rokokó anyaggal. De amikor Auden egy atomizált, kötetlen társadalom új-barbár légkörében ábrázolni kezdte a mai ember utazását a magány téli tengerén, az archaikus izlandi és angolszász költészet gránitalapjáig fúrt vissza nyelvi segítségért.

Volt-e a magyaroknak hősenekük az ősök tetteiről? Harcokról, honfoglalásról, vezérekről. Bizonyosan volt, még afrikai törzseknek is van. De mindaz, amit írástudatlan énekmondók századról századra megőriztek például Macedónia járhatatlan hegyei közt, távol a török dúlás vérmezőitől, jóindulatú bizánci kolostorok árnyékában, eltűnt a jól szervezett katolikus királyságban. Pedig eleinte még falvaik is voltak a hivatásos „regősök”-nek. Írástudó papok mulasztása, hogy nem jegyezték föl a szerintük „ördögös”, „pogány” szövegeket. Fennmaradtak latinnyelvű királykrónikák *dinasztikus* érdek és latinnyelvű legendák *egyházi* érdek szolgálatában, a kettő között a hősenek volt az elnémuló áldozat. Szidalmazták a papok a gonosz „virágének”-et is, a népdalt. De az már szívósabb volt és — mintha csak csúfot űzne a botránkozók közül — felszívott néhány vágánsdalt. A rendből kihulló, kallódó, kóbor papok, tanult kocsmatöltelékek énekes vallomását a világ örömeiről.

A lejegyzett anyanyelvi irodalom körülbelül egyszerre kezdett hevesen csírázni a tizenötödik században Magyarországon, Csehországban és Lengyelországban. Érthető az egyidejűség, hiszen nemcsak egymással szorosan kereskedő szomszéd volt a három ország, de az első Millennium táján egyszerre is alakultak önálló királysággá, három dinasztia alatt. A lassú urbanizálódás nyomán újfajta, bensőséges hitélet virágzott ki a városokban, a *devotio moderna*, amelynek az atlanti partvidéken Flandria, Középeurópában Prága a fő tűzhelye. Hogy ott aztán kezdeti szelíd paraszából fellángoljon a fél Európát bevilágító, fegyveres huszitizmus. Egyetemek alapulnak, megkésve, ha Padova, Cambridge vagy a párizsi Sorbonne születési évéhez mérjük, de az első magyar nyomda már működött két évvel Caxton londoni vállalkozása előtt. Középeurópa a Középkor alkonyán felzárkózott a Nyugathoz. Nem sokáig.

Ekkor történt Magyarország hirtelen, rövid előretörése Corvin Mátyás alatt. Kortársa XI. Lajosnak s egy nemzedékkel öregebb VIII. Henriknél, rokon a kettővel. Magyar és idegen zsoldosokra támaszkodva kíméletlenül nemzeti királyságot szervez a hűbériség romjain, akárcsak a Valois király. De míg a ravasz, rejtőzködő francia pók életvitele még középkori és maga az ember egy öregtorony dohos zugába kívánczik, Mátyás — már VIII. Henrik stílusát előlegezve — arany baldachin alatt az evilági királyeszmét a római dicsőség: *virtu* tündöklő eszméjébe öltözteti. Ehhez pedig méltó formát Északolaszországból illett behozni. Magasztalva megemlékezett személyéről a kor legnagyobbjai közt XI. Lajos krónikása, a változatlanul olvasmányos, kiváló Philippe de Commines is. A sors pokoli tréfája, hogy egy lélegzetre említi még egy naggyal s az nem más, mint II. Mohamed, Bizánc meghódítója, aki a Város letaposott testén át utat nyitott utódainak Buda felé.

Volt egy firenzei könyvtáros, Vespasiano da Bisticci; főjegyzései nemzetközi vevőköréről a korszak Sotheby katalógusa. Ahogy a mai műgyűjtők festményekért, úgy versenyeztek egymásra licitálva festett kódexekért a féltékeny fejedelmek. Az urbinoi herceg és Lorenzo dei Medici riválisa, Mátyás volt az egyik legmohóbb kliens. Nemcsak ő, az udvari főméltóságok is, Vitéz János primás az elsők között. Megindul a kétirányú forgalom, olasz humanisták és miniátorok költöznek Budára, a király és Vitéz János — e tekintetben Wolsey bíboros hasonmása — tehetséges magyar ifjakat küld Ferrarába, Padovába, híres tanárokhoz, üvegházi nevelésre. A VIII. Henrik mellett propagandafőnökként serénykedő Virgilio Polidoronak Mátyás oldalán Antonio Bonfini felel meg. Egy a dolguk: Titus Livius előadásmódjához szabva lelkesítő, gördülékeny nemzeti mítoszt szerkesztenek a múlt ködös anyagából, támaszul gazdájuk zsarnok országszervezése alá. Feladatukat fényesen megoldották, különösen Bonfini. Történelemkönyve vigasztaló magyar evangélium, második biblia lett az utódok kezében, amikor nyakukon a törökkel lelkiileg át kellett állniok a tragikus, új helyzetre. Kapva kaptak a Mátyás legendán, egy olasz udvari krónikás segítségével megteremtették magukban a sértetlen, virtuális hazát, különböző felségjogok alatt, szétszakadt országuk területén.

A csiszolásra kiküldött ifjak közt volt Janus Pannonius, az első jelentős magyarországi költő. Magyar, századokat megelőzve különösen abban, hogy hazatérése után bánatos belső száműzöttként visszasóvárgott „barbár” környezetéből a Nagy Mágusnő varázskertjébe, de közben odavetve szívhez szóló képecskéket fest honi tájakról. Buchanan és Janus Secundus mellett ott a megillető helye minden újlatin antológiában.

A humanista szabadkőművesek közös nemzetközi hazát szónokoltak és leveleztek össze magukból és hamar befogadták cicerói latin nyelvük féltett határai közé a lelkes, jófejű magyart. Mantegna, maga is szenvedélyes romanista lefestette Padovában egy kettős arcképen; barátja, egy radikális olasz vallásfilozófus volt a másik model. De Ferrarában sem érezhette magát egyedüli, árva példánynak, mert éppen tanulmányi éve alatt tartozott a romantikusan különc stílusú, udvari festő-klikkhez a szintén magyar eredetű Michele Pannonio.

Keresetten elegáns, hiú és művelt, szóval jellemzően humanista költő volt; szabványos retorikájára drámai árnyékot vetett örökös betegeskedése s az a keserűség, amely elkényeztetett, gondtalan ifjúság után rágni kezd minden érzékeny emberben, ha mellőzöttek képzelik magukat. Sértettsége összeesküvésbe sodorta a hatalmas király ellen, de az aláaknázott test nem bírta ki az izgalmakat, menekülés közben utolérte a halál.

Magyarországon is meggyökeresedett volna az import-humanizmus, hogy egy-két nemzedék múltán az anyanyelv védelmében már annak a felsőbbiségét perelje s hirdesse, a latin rovására. Ezt tette Franciaországban Du Bellay és Angliában Philip Sidney. Csakhogy Mátyás halálával megsemmisült politikai műve is s megint felülkerekedett a látszólag széttűzött feudalizmus, különösen az 1514-es parasztháború bukása után. A növekvő anarchiában egy ideig mégis tovább bővül a második humanista nemzedék köre. Dél helyett ők már északra fordulnak, új csillag, a legfényesebb vonzaskörében. Erasmusszal leveleznek. Ha maguk udvari emberek is, éppen ez a levelezés készíti elő, hogy a mohácsi katasztrófa után evangéliumi igehirdetés által, láthatatlan hajszálereken át lejusson hatása a köznépig.

Sorsdöntő csata volt a mohácsi (1526); utána Magyarország soha többé nem az, ami volt. A király elesett; özvegye, egy Habsburg lány kimenekült Németalföldre s bátyja, V. Károly császár nevében ő lett a helytartó. Erasmus egy könyvecskével próbálta vigasztalni a magányos asszonyt; koldus szellemi tanítványai, protestáns falusi prédikátorok az ő szellemében kezdték vigasztalni a magára hagyott népet.

Így született meg a magyar irodalom.

Ének a véresőben

Az újkori irodalom Európa-szerte a tizenhatodik században kristályosult ki nyomdák segítségével két tapadási pólus: az ország fővárosa s az udvar körül. Nem mindig azonos a kettő. London nélkül Shakespeare, Fontainebleau nélkül Ronsard, nyomdák nélkül mind a kettő valószínűleg félig, talán egészen elkallódott volna. Először érzi az író, hogy kegyurakon kívül ott van a névtelen közönség. Nem anyagi körülményei változtak meg gyökeresen, azokban rendszerint még mindig ő a tehetetlenül kiszolgáltatott fél, hanem az akusztika.

Budán azonban 1541-től török helytartó ült, a nemzeti királyság maradék roncsain pedig két uralkodó osztozott. Nyugati felén, Bécsben székelve egy idegen király, keleti felén, Erdélyben székelve egy magyar fejedelem, a török szultán kliense.

Az irodalom bűvőhelye a vár, meg a paplak. E paplak mellett néha kéziszajtó működik, mert a falusi pap: költő és aprónyomdász egy személyben. De magyar szerzők könyveinek a többségét külföldön nyomták, Krakkóban, Bécsben, a legszebbeket Svájcban.

A várakban újfajta hősnépek születtek, vitézi tettekről. Hiszen annyi volt az ostrom a lemorzsolódó védő övezetben, hogy kitelt belőlük egy faragatlan, kisebb Iliászra való. Szerzőjük verselő haditudósító, énekes frontszolgálat az élete, sovány kenyéren, természetbeni ellátásért. Mivel akkoriban minden gyógyszer a bor, a karcos lőrét s várbeli mérőjét még a töröknél is jobban szídták. Országos hírre egy jutott közülük, Sebestyén diák Tinódról; az ő faluja is elpusztult. A fülnek költöttek, nem a szemnek, lantkíséret s énekszóló nélkül lélektelen a szöveg, ha kottajelzéssel kinyomtatták is az ismertebbjét.

A magyarok máig panaszozzák egymás közt, hogy mialatt őseik bástyán és pincében kupa bor mellett kóbor diákok lantpengetésére fanyalodtak, Magyarország pajzsa mögött Monteverdi madrigáljaiban gyönyörködött a védett Nyugat. Csakhogy a század második felének komor közhangulatából ítélve, a Nyugat nem érezte magát sérthetetlennek. S még ha védték is a töröktől, ki óvta őnmaga ellen? Monteverdi madrigáljaihoz olykor levágott főt szolgáltak fel s nyugaton is csak harci szünetekben muzsikáltak. Egyébként spanyol és francia hadmozdulatokkal, angol kalózbravúrokkal s a vallásháborús helyzettel törődtek. Igaz, hogy Magyarországra már senkise merészkedett be szívesen (Monteverdi sem, hadakozó hercegi gazdája mellett), de még nem volt teljesen idegen világ a világa, utóvégre a század gyermekei éppen Európa védett felében rendeztek Szent Bertalan éjszakákat, egy nagyot és sok kicsit. S a zenét el-elfojtotta a kínzókamrákból feltörő sikoly.

Ha a végvári énekes az ostromok miatt vándorol, a paplak gazdáját a harcok tették földönfutóvá; pici nyájából s az elhamvadt faluból néha csak egymaga menekült meg élve. Költők fészke volt valamikor a

paplak Angliában is, csendes fészek, George Herberté. Magyar lakója nem a kertészkedő misztikusok közé illik; az agyonzaklatott és börtönviselt Bunyan sorstársa ő.

Tetézte a török háborúkat a többszörös hitszakadás. Ebből a szorítóból háromfajta irodalom támadt a sürgős, de nem túl nagy szükséglet fedezésére. Moralizáló volt az a része, ami a fejedelem s a főurak felé fordult. Bánjanak emberségesen alattvalóikkal, mert haláluk után Isten országában ki-ki elszámolni tartozik a földi országlásról! Prófétásan jajsavú, feddő és bűnvalló volt a másik költészet, a néphez szóló. Isten ostora a török, rászolgált az eltévelyedett „pogány” és „bálványimádó” magyarság. Bár a prédikátor költő épp olyan bölcsen tudta, mint jobbágy hívei, hogy a nagyurak között sok az országos lator, lázadni még gonosz gazda ellen sem szabad, mert Istennél az ítélet. Polemizáló a harmadik fajta irodalom, kölcsönösen vastag vádaskodás az ország vesztéért katolikusok, lutheránusok, kálvinisták és unitáriusok között. Érveiket Ésaiaától Dánielig a zsidók szent könyveiből kölcsönözték, mert a kálvinistáknak 1590, a katolikusoknak 1626 óta volt teljes bibliafordításuk, amely úgy hatott a nyelvre, mint németben Luther átköltése s angolban az *Authorized Version*. De ha perelő intelmeiket a bibliából merítették is, szavaikat már az istállók mellől kérték kölcsön, kocsisoktól. Remekül értettek a kifogyhatatlan, ízes gyalázkodáshoz. Erasmust majdnem mind olvasták, hiszen egy részük megfordult hollandi s német egyetemeken. Az ő írásain keresztül jutott el a prédikátorokhoz Szent Ágoston intelme, hogy világi ügyekben a gyülekezet engedelmeskedjék a hatóságnak. (Ő persze a császárra gondolt.) Hiszen úgysem tart sokáig a megpróbáltatás; *in hoc maligno saeculo* csak átmenő vándor, *peregrinus* az ember.

De az-e? Éppen ebben a véresőben élt a legnagyobb életigenlő, Balassi Bálint. Bösz prédikátor nevelte, alaposan beléje oltva a bűntudatot s a szenvedélyes gyónó hajlamot. Csakhogy a szilaj bárói vér lobogását már nem tudta kioltani. Mint Luther humanisztikusan képzett katonája, Hutten, magyar változatban *Raubritter* volt ő is. Zabolátlan ösztöneit megneemesítette a háború, honvédő vitéz lett a veszedelmes emberből. Vannak ritka korok, amelyekben az istenkísértő, prometheuszi lélek harminc év alatt százat föléget. Életszomja áttöri az erkölcsi korlátokat, de legendás a heroizmusa is.

Balassi nemcsak magyar mértékkel a legnagyobb magyar költők egyike, rangja kibír pártatlan, idegen próbát is. Keleti és nyugati elemek olvadnak össze a mű szívérványában török gázeltől latin vágánsdalig és olasz sicilianáig. (Ő is énekszóra verselt.) Élete megtévesztő, a hányatott kalandor s az elvérző katona mögött többnyelvű, tudós költő húzódott meg, aki tisztában volt pártatlan értékével. Csak újabban kezdenek ráeszmélni, hogy nem egyes verseket írt, hanem — mint a legnagyobbak — összefüggő költői művet érlelt magában, amelynek szép, mert reneszánsz arányú a tagolása. Hogy a költő: öntörvényű nyelvművész s a forma: szentség, amit ötvös gonddal kell megmunkálni, csak ő tudja honfitársai közül, hiszen csak ő tudja, mi történik túl a határon. Nyelvét a magyarok ma is úgy kóstolgatják, mint a Shakespeare szonettekét az angolok; ha akarja, zord, mint a zsoldár, ha akarja, derűsen hímzett vagy drágakövekkel ékes. Életében csak versei töredékét nyomtatták ki, másolatokban terjedt a többi. Másfélszáz éven át jó az, amit ő csinált s ahogyan ő csinálta. Hagyatéka többféleképpen is hajlítható és alakítható volt; közvetlen utódai, letompítva ragyogását a komor Tacitus-i sorsszemlélet: *tacitismo* magyar tolmácsolására használták fel a századfordulón, de még jó száz esztendő múlva is a magyar gerillák, *kurucok* dalai népi szinten, eredeti változatokban tudva-tudatlanul azt a költőt utánozták, akinek igazi otthona a hadisátor volt s a katona bajtárs a vele igazán egyenrangú fél.

Balassi 1594-ben esett el, a tizenöt éves háború alatt, amely talán kiűzhette volna a megrendült török hatalmat, ha területileg és érdekeiben nincs szétszaggatva az ország. Csakhogy a küzdőtér, amit fogyó népe önáltatón hol Nyugat védőpajzsának, hol a kereszténység védbástyájának nevez — *antimurale christianitatis* — a valóságban nyugati hatalmak mérkőzésének egyik mellékfrontja: időnként ott ütközött meg (ott is!) a protestáns világszövetség a Habsburgok katolikus világmissziójával. Philip Sidney e tervezett szövetség kilátásait puhatolva titkos küldetésben, a Szent Bertalan éj után megfordult Magyarországon is. Egy emberöltő múlva Bethlen Gábor erdélyi fejedelem már a szövetség oszlopos tagjaként hadakozik — török engedéllyel! — Bécs ellen. Huzakodó erők közt elodázódott nyolcvan pusztító esztendővel a felszabadulás.

A romlásra is be lehet rendezkedni. Megmerevednek a frontok az országban, elkezdődik az erő és hatalom pompás propagandahomlokzata mögött az elmeszesedés. Nyitott és hajlékony humanista gondolkozásról zárt és hierarchikus gondolkozásra, szerzett (vagy visszaszerzett) jogaik védelmére térnek át az egyházak. Egymást marva, gúnyolva két oldalon ott a gőgös *Establishment*, világi hatalmak nem is olyan gőgös szövetségese és önkéntes eszköze. Jönnek-mennek a hadak, miközben a nemzetközi ellenreformáció jezsuita bajnoka vitázik a szószékről s pamfletekben a protestáns világszövetség egyik udvari papjával. A katolikusnak volt ízesebb humora és műveltségét Rómában is becsülték.

Az ő neveltje Zrínyi Miklós, a legnagyobb magyar költő a tizenhetedik században. Harcias keresztény küldetésishittel, de a más hitűekre fenekedő fanatizmus nélkül. Lovagias még a török ellenfélhez is, mert közvetlen szomszédjából rá is hatott delelőjén a Perzsiától Ausztriáig nyúló ottomán műveltség. S eleget látta őket lovon, fegyverrel. Ahogy Milton szemében a Sátán serege, az övében a szultáné nem volt megvetni való.

De a harc ellenük: szent háború. Isten ostora a török, azért zúdította a pokolból a „romlott” országra, hogy szakadatlan csapásuk alatt önfeláldozó, önkéntes katonaszentek vére kegyelmet szerezzen a nemzetnek. Magyar vértanúk ezek a katonák, Szűz Mária oltalmában Hungária megváltó kezei, de nem mind magyarajkúak! Maga Zrínyi is kétnyelvű volt, magyar és horvát; a család egyformán pátriának tekintette Pannóniát, Croatiát és Dalmáciát. Szándékosan használók latin helyneveket. Mint az egykorú lengyel nemes úriakba, magyar és horvát diákokba is római patriotizmussal edzett katolikus szellemet oltottak a jezsuita tanárok. Feltűnő e korban a magyar és lengyel fegyverek, szerszámok hasonlósága, feltűnő a szellemük rokon tájékozódása is. A feszület alatt, imazsámolyukon ott van Titus Livius könyve Róma etruszk-verő hőseiről és ott tartják — immár papi jóváhagyás nélkül! — Machiavelli röpiratát a nemzeti hadseregről. Amit Zrínyi kétségbeesetten és hiába sürgetett.

Balassiból, a vitéz katonából sohasem apadt ki a líra, Zrínyit korán áthajtotta költészetből prózába az égető politikai és stratégiai mondanivaló. Mert ő nemcsak jeles tiszt, hanem kiváló hadvezér is volt — sereg nélkül. A Habsburgok nem bíztak ebben a *miles christianusban*. Maradt a papír, a lúdtoll s az izgatott sürgetés a papíron.

Remekművét fiatalon írta, egy tél alatt. Széppapjáról szól, Szigetvár kapitányáról; a vár 1566-ban esett el, egy évvel Málta világraszóló sikertelen ostroma után. A nagy eseményt török-perzsa stílusú, festett krónikában örökítették meg a szultáni udvar illuminátorai.

A fiatal költő, itáliai zarándoklata után Tasso ünnepest eposzától buzdult fel a nagy vállalkozásra. De amit eltanul, az nem a nyelvi varázslat, sem a boszorkányos légkör, hanem a líra hatalmas világnézeti beboltozása: a szellem. Hiszen a bukólikus olasz költőt is, hiúságán s a rajongók biztatásán kívül épp a törökök felett aratott lepantói győzelem — egy elkésett kereszties ütközet — serkentette az arabok ellen viselt, első keresztesháború felmagasztalására *A megszabadított Jeruzsálemben*.

Zrínyi, verselését valamikor esetlennek és darabosnak tartották. Az efajta bírálat ugyanakkor lenyalt, csillogó képfelületet követelt a festőktől, fényesre csiszolt márványt a szobrásztól. Azóta megváltozott az értékrend, ma már magasabbrendű a szemünkben Michelangelo rabszolgája, félig a tömbbe dermedve és darabos töredéke, a Rondanini Pietà, mint tükörsima Madonnája a Szent Péter templomban, a fiatalkori bravúr. Zrínyi verse csakugyan érdes felületű, tudatosan az, s elég gyakori a latinos szórend, inverzió, szintén szándékkal, hangsúlyos kiemelésekre. Ritmizálása gazdag és változatos, mozgalmasabb, mint Tassoé. A költő megmerült az uralkodó barokk stílusban, de hű maradt a tizenhatodik századhoz, e század magyar hagyományához is, amelyet még a törökvész formált. Katolikus eposza fölszívta a múltból protestáns zsoltárköltők feddő és végvári dalosok históriás énekeit, hitükkel együtt, hogy Isten megérdemelt ostora a török.

Említettem, hogy kétnyelvű volt. Horvát elődeitől is tanult, nemcsak a magyaroktól: és Tassótól, hiszen Karnarutić zárai költő már megénekelte Szigetvár vesztét, jóval előtte s a fiatal Zrínyi olvashatta Gundulić raguza költő Osman című, szláv büszkeséggel telített hőskölteményét a lengyelek küzdelméről a török ellen. Valami, ami először Tasso tollán fogant meg a szélvédett Ferrarában, dalmát városokon keresztül eljutott egy várba a Mura folyónál, ahol téli estéin, harci szünetekben megszületett Zrínyi „nagyhírű munkája” (ahogy maga nevezi), összefűzvé a katolikus missziótudat és római hősiesség jegyében Itáliát Dalmáciával, Dalmáciát Polóniával, Hungáriát Itáliával. A szétszakadt országban sem pusztult még ki az a nemes hagyomány, amit a törökvész előtt, békésebb időkben Janus Pannonius rajongva kisajátított hazájának, ugyancsak Ferrara falai között.

Különös világ volt. Evlija Cselebi, a páratlan török utazó, birodalmuk tüzetes bebarangolásán ellátogatott Zrínyihez, a félelmes ellenséghez is. Szívesen fogadta a gróf, fényesen vendégelte, körülvitte muzeális várában és megajándékozta. A török szemtanú följegyzése félig színes napkeleti mese, félig kémjelentés, Zrínyit mindenesetre megteszi királynak. A látogatás alatt török hadifoglyok kapáltak a szabályos kertben, török fejek száradtak karókon a határban. Híre nyugatra is elért; a század egyik best-seller regényében, Simplicissimusban Ugrifüles, a leszerelt zsoldos nála akar szolgálni. Negyvennégy éves volt, amikor vadászat közben megölte egy vadkan.

A nyugati szövetségesek 1686-ban magyar segédc csapatokkal, borzalmas ostrom árán visszafoglalták Budát. Pár év alatt fel volt göngyölve a másfél százados hódoltság, megtisztult a töröktől az ország. 1690-ben az erdélyi magyar fejedelemség elveszti fél-függetlenségét, de a Habsburgok nem csatolják vissza Magyarországhoz, külön kormányozzák. Kevés köszönet volt a felszabadulásban. Bécs politikai mérlegén betelepíteni való gyarmat a kétharmadában kipusztult ország, csupán azt sajnálják az udvarnál, hogy izgága, vad lakói nem veszték ki utolsó szálí, hiszen másokkal nincs gond: semmi gond sincs a kezes német telepesekkel! Udvari körök szemében gyógyíthatatlan magyar népbetegség volt a lázadás.

A hitújítástól napjainkig csak félszázadon át néma a magyar irodalom, körülbelül 1680 és 1730 között. Akkor, amikor végleg civilizálódik az angol. Elképzelhető-e lesújtóbb ítélet a felszabadulásról? Amíg tartott a vérzivatar, szólt az ének is. A katonai, politikai és demográfiai szemszögből egyformán tragikus század 1680-ig szellemileg egy cseppet sem kétségbeejtő. Protestáns vándordiakokat Hollandiában üdvösen megfertőzi a türelmes vallási pluralizmus s egy amsterdami francia emigráns, Descartes bölcselése; hazatérésük után többen is összeütköznek a merev, maradi *Establishment*tel. A katolikusok főleg jezsuita csatornákon át belesodródnak a nemzetközi barokk stílus áramába. Költő van elég: *amoretto*kkal cicázva, sekélyes szinten főúri műkedvelők és főurak mulattatói, mélyebb szinten lángzó képzeletű és lángnyelvű misztikusok, akik az égi szerelem tűzoszlopába vetik magukat, mint spanyol, francia és sziléziai költőtársaik. Százszámra maradtak fenn dallammal vagy dallam nélkül, kéziratban jó versek, tetemes részük névtelen.

Névtelen nagy versek hidalták át az említett kopár félszázadot is. A magyarok, torkig lakva az erőszakos gyarmatosítással, 1703-ban egy erdélyi fejedelmi sarj, II. Rákóczi Ferenc zászlója alá gyűltek. Nyolc évig tartott a szabadságharc, francia segítséggel, a Habsburg-barát angol kormány rosszállására, bértollnokuk, Daniel Defoe meg is fedtte egy cikksorozatban a rakoncátlan alattvalókat. Rákóczi a bukás után előbb Franciaországba, később Törökországba emigrált kíséretével; Saint Simon herceg rokonszenvesen ábrázolja emlékirataiban a méltóságteljes, szomorú, daliás férfit, aki mindig számíthatott XIV. Lajos tapintatos kegyére. Magatartása sohasem lazult, emigrációs kis udvarában, az Isten háta mögött is megkívánta a rendet, fegyelmet és keresztény áhítatot. Különösen akkor tisztelni való, ha egy másik emigránssra gondolunk, Bonnie Prince Charlesra, aki a Stuartok végső kudarca után italba ölte trónkövetelő bánatát.

Kuruc volt a gerillaharcosok neve; soraikban szolgáló papok, diákok költötték a névtelen dalokat, amelyek egyaránt rávillantanak rajtaütő harcmódjukra — ők a városi gerillák ősei — s a bujdosás roncsoló hatására. Első gyűjtőjük a múlt században közékük csempészte kitűnő hamisításait is, naiv hazafiságból s nem érdekből vagy hiúságból. Szinte örök műfajjal van dolgunk; a görög „tolvaj” — *klephtai* — daloktól az ausztráliai betyárnótáig az üldözöttek más nyelven is, minden időben megteremtették névtelen mesterműveiket. Az eredeti kuruc dal beleivódott a magyar emberbe, még mindig éneklük, iskolai kényszer nélkül, sőt! minél borosabbak, annál inkább. Ady Endre, a huszadik század egyik legnagyobb magyar költője csodálatos parafrázisokra használta fel.

Rákóczi kimenekülése után már alig-alig pihegett az ország. Száz év múlva Kölcsey, a nemzeti Himnusz költője visszanézve a romhalmazra azt írta, hogy

*Bújt az üldözött s felé
Kard nyúl barlangjában,
Szerte nézett s nem lelé
Honját a hazában.*

Ez a négy sor, talán a legsötétebb, amit valaha leírtak magyarul, fölöslegessé teszi a részletezést.

Csendes század, véres utójátékkal

Századok nem kezdődnek kerek számmal. Magyarországon 1711-ben köszöntött be a tizenharmadik, akkor békült ki a Habsburg ház s a magyar nép. Rákóczi sohasem ismerte el ezt a békét. De emigráns fejedelem (és politikus) csak kémjelentések tárgya, nem diplomáciai levelezésé.

Csendes század, az ország átalakul hadszíntérből hadiszállítóvá. Határaitól délre tovább folyik a török háború, amelyben a kolera több áldozatot szed, mint a fegyver, határaitól északra az örökösödési s a hét éves háború feldúlja Középeurópa legápoltabb területét.

A hamis romantika sokáig lebecsülte ezt a századot, mintha demográfiai pusztulás a nemzeti nagyság — mert hősiesség — záloga lenne, rohamos népszaporodás viszont a nemzeti elkorcsosulás jele. A természetes szaporulat mellett népvándorlásszerű a betelepülés; 1711 után a magyarok már nem alkotnak, mint azelőtt, döntő többséget kezdettől fogva vegyesajkú hazájukban. De nem is basáskodnak egy emberként szláv és román néptársaik felett, ahogy régebbi propagandairatok állították. Magyar és idegen ajkú jobbágyok felett egyaránt a feudális rendszer uralkodik, alsó szinten a középnemesség, bezárkózva a vármegyék kiskirályságaiba, felső szinten a főnemesség, a bécsi udvar napja körül keringve.

Csendesen újjá is épül az ország. Főpapi mecénások szárnya alatt behatol a délnémet és osztrák késő-barokk kultúra a sivataggá gyalult, volt hódoltsági területre. Ez a magyarázata, hogy széles karéjban az északi és keleti peremvidék (1918 óta Csehszlovákia déli, illetve Románia nyugati része) művészetiileg középkorias, mert ott soha nem járt a török, tehát állnak a gótikus emlékek, felszabadított középső része, az egykori hadterület (nagyjából a mai Magyarország) viszont még népművészetében is nagyrészt barokk. Az utolsó évtized némileg változtatott a képen, mert a műemlékvédelem fokozatosan helyreállítja a török-kori várakat és romos reneszánsz kastélyokat.

Megindult a nagyvonalú, egyetemes feldolgozás igényével az államtudományi, levéltári és történelmi kutatás, gyűjtés, persze latinul. Az iskolák is változatlanul a konzervatív latinos műveltség fészkei, piarista, cisztercita és jezsuita szerzetesek gondozásában ugyanúgy, mint a protestáns kollégiumokban. Mert a protestantizmus vesztes félként, túrt helyzetében már nem tudja vállalni azt a „mindenes” szerepet, amit Erasmusra esküdve, kezdeti lendülettel ellátott a tizenhatodik század közepén. Hajdani szerepe a század harmadik harmadában áthárul a felvilágosodás kis magyar elitcsapatára. Eleinte csak főurak könyvtárain keresztül szívárgott be az új világnézet, mert a cenzúra hatásosan védekezett a párizsi móté ellen, de hatalma nem ért el az udvar körül szolgáló személyekig.

Az elegáns század első két harmada parlagi század Magyarországon. Két tündöklő prózaíró: a száműzött Mikes Kelemen Törökországban (Rákóczi oldalán), Faludi Ferenc egy római jezsuita rendházban vált magyar íróvá, Bessenyei, az első kimagasló magyar voltaireánus a bécsi testőrpalotában. Külföldön mind a három. Szellemileg az ország 1560 körül éberebb és nyitottabb, mint kétszáz év múlva. Balassi egy nappal se volt elmaradva korától, ő az angol petrarkisták költőtársa a Dunánál. De amikor Voltaire magyar kortársai: a hétéves háborúban szolgáló, igényesebb tisztek szertenéznek nyugaton, majd a fiatal nemes testőrök Bécsben, elhűlnek a kulturális lemaradástól. Hasonló sokk-kúrán esett át a fiatal orosz tisztikar a napóleoni háborúkban. Hosszú távra a lelkiismereti fölriadás tragikus személyi következménye is hasonló: akasztófán végezték az orosz dekabristák, börtönben és hóhértönkön a magyar jakobinusok.

Szövevényes a magyar felvilágosodás. Előre is tör, vissza is retten, ambivalens mozgalom, amit széthúzó erők feszítenek. Nem csoda, hogy egyik-másik irodalomtudós, például az angol G. F. Cushing mindenestül a legizgalmasabb kornak tekinti. Az ország, amint említettem, alaposan meghízott. Maradt bő felesleg katonák etetésére is távoli harctereken; Haydn évtizedeit Eszterháza a roppant arányú hadseregszállítás fedezte. Gazdájának a félzsebéből telt házi zenekarra és színtársulatra.

De közben folyt a megátalkodott, makacs kötélhúzás király és nemesség között. Azért, hogy melyikük fejje meg jobban a parasztot: racionalizált államgazdálkodás szervezésére Bécs-e vagy pompa kedvéért az urak? Nagyok és kicsik egyformán, az udvarban forgók s a kúrián pipázók. Az 1514-es parasztlázadás óta nem moccant a szegény nép; a csendes század ismét több félelmes fölkelést fojtott vérbe a színfalak mögött. Mivel még nem robottak televíziós kamerák a helyszínre, a világ tudtán kívül.

A mágnások egy része elfelejtett magyarul. De ők voltak a könyvgyűjtők; nem ritka a tíz-tizenöt ezres állomány, vetekednek a kolostorokéval. Csakhát éppen másfajta egyházatyák sorakoztak a polcokon: a kiátkozott újak, franciák és angolok. Mert a főurak haladó szelleme kimerült a divatos antiklerikalizmusban.

Persze a divatnak volt politikai éle is; feudális hatalmi vetélytársukat akarták letörni a főpapságban, a király (és Voltaire) segítségével. Ők közvetítik a cenzúrázott nyugati eszméket szegényebb középnemesek, közhivatalnokok és a csekély számú polgárság felé. Ott, ahová nem hatolt be a cenzúra, magánkönyvtárukban s a szabadkőműves páholyokban.

A középnemesség s a polgárság érzése megosztott. Aggódnak, hogy elsikkasztja féltett hagyományait Mária Terézia behízog abszolutizmusa s örökében II. József merev emberbaráti önkényuralma. Értelmükkel viszont, főleg a protestánsok nagyon is húznak a királyhoz. A nemzeti szellem legharciasabb védőpajza éppen a katolikus alsópapság, ők a szószólók a hazafias lázadásban egy katolikus uralkodó ellen, jól tudván, hogy az egyházi statusquot a politikai mozdulatlanság biztosítja. Ha nem nyúlnak az alkotmányhoz, nem változik az egyházpolitika sem, másodosztályú állampolgár marad a protestáns és a zsidó.

Voltaire Vademere — *l'Ingénu* —: antiklerikális nacionalista egész Középeurópában. Nemcsak ott, még az ocsúdó Görögországban is. Egymásról az ébredő, visszamaradt népek alig tudnak, de üdvösségük forrása közös: Tübinga, Párizs, London, Edinburgh, Zürich a szent városok, onnan importálnak könyvekből eszméket, tanokat, jelszavakat. Utazásra ritkán telt, kevesüknek. Leginkább katonasorban láttak világot túl a határon.

Komoly mozgás csak 1780 és 1794 között volt. De abban a viszonylagos pezsgésben is lapokra legfeljebb négy-öt száz előfizetőt tudnak összehozni, könyvre két-három százat. Annyiból pedig nyomdaköltségre sem futotta. Kivétel a névtelen politikai röpirat, ezerszámra fogy a francia forradalom kezdetén. Noha a hivatalos irodalomtörténetírás régóta Bessenyeitől számítja a felújulást, kezdeményezése annak idején hamar kifulladás, életében csak kevés írása jelent meg nyomtatásban, maga visszahúzódt a falusi remetének.

II. József halálakor mégis úgy fest, mintha váratlanul teljesülne minden vágy: győz a gondolkodásban az új, enciklopedista evangélium, politikában és irodalomban a magyar nyelv (a latin helyett), gazdálkodásban az angol racionalizmus. 1790 az ígéretes esztendő, magyar *Annus Mirabilis*. Olyan villamos és felvillanyozó a légkör, mint 1956 nyarán a budapesti Petőfi Kör vitaülésein. De Párizsban magához ragadja a hatalmat a jakobinus Hegypárt és legördül XVI. Lajos feje. A megrémült nemesség kiegyezik a királlyal, e kiegyezés szabad kezet ad a rendőrségnek. 1794-ben a Martinovics per szétfűzza a pár év előtt még rózsás reményű szellemi ébredést. Tamino elbukik, a megrettenve hátráló Sarastrok egyetértésével tömlőbe veti az Éj Királynője. Persze Tamino sem volt már olyan jámbor, fegyvertelen idealista, amilyenek A varázsfuvola festi szóban és áriában.

Se irodalmi zajlás, se rendszeres könyvkiadás, se mecénások, se olvasótábor, se szellemi gyűjtőpont sehol. Rövid pünkösdvárás után riadtan néma ország, ahol gyanús a nyomtatott betű, mert jakobinus a szaga. Balszerencse, ha a sors ilyen sivatagba vet egy lángelmét. Hass, alkoss, ha tudsz! Csokonai a neve.

Mint fiatal kollégiumi tanár, összekülönbözött a kálvinista iskola megcsontosodott öregjeivel, rendszeres kereset nélkül, megbélyegezve hányódott kegyelemkenyéren s olykor vigasságról vigasságra az országban, írásainak nem akadt vagyonos pártfogójuk, harminckét éves korában megölte a tüdőbaj. Csalódásai ellenére tele volt tervekkel. A veszteség iktóztat.

Egy lángész lényege lehet a páratlan eredetiség, de éppen úgy lehet a roppant asszimiláló képesség. Ilyen értelemben volt lángész, a legnagyobb, a magyar költő kortársa, Mozart, akihez szívesen hasonlítják. (Bele is fogott A varázsfuvola fordításába.) Csakugyan rokon alkat a két ember, ha nem is egyforma méretű; könnyű lábbal, kecsesen lépnek át tájtéko örvények felett. Nem gyerekes gyanútlanyságból, hanem intellektuális biztossággal. Törd össze a forma porcelánját s még mindig töretlen az alkotó lélek acél rugózata. Összetört testtel is töretlen a hitük, hogy győz a világosság, közelednek már, igazolásukra, a tiszta értelem századai. Hitüket sohasem igazolta az utókor, egyre jobban eladósodunk vak reményünknek.

Csokonai asszimiláló költészetében összeolvad a népdal, a rokokó pásztor idill, amely pár esztendőig Magyarországon is nagyon divatos, Anakreon (az egykorú németek kedvence), a keleti, főleg a perzsa költészet, Svájc tájköltészet s az angol racionalizmus. Pope az új biblia, amelyre esküszik. Alig van versalak, amit ki ne próbált volna, tudósan, de játékos látszattal, mintha a vers csak a Múzsák ajándéka lenne s nem a kegyes ajándékba ölt keserves munka is. Lírja már preromantikus, a költő a szenvedés szerelmese s az isteni testvérpár közül inkább Artemisz, a Holdistennő, mint Apollón alattvalója, folyton érezhető a „Lilla” dalokban, hogy hatalmas ihletforrását féltve, lelke mélyén jobban rettegett a boldogító beteljesedéstől, mint a boldogtalanságtól s választása, stílusos költői ösztönnel arra a nőre esett, aki a

valószínűség szerint termékenyítő csalódását legjobban biztosította. Sorsáról keseregve beszélt, Rousseaut, az ermenonvillei remetét vallotta lélekrokonának. De a személyes balsors nem rombolta szét derűs hitét sem az emberben, sem a magyar népben, amelynek sok fajtáját megismerte szilaj pásztoroktól és éneklő diákoktól fukar grófokig. Versei nyersanyagából tájszótárt is, botanikai és filozófiai szótárt is lehetne szerkeszteni s a költőt a versek pusztá zenéje is éltetné. De másról, többről van szó, egy üde lélek remek egyensúlyáról. Panaszskodik? Mégis mindig öröm kézbe venni. A magyar költészet egyik vitatható, nyílt kérdése, hogy későbbi megújulásai nem belőle merítettek, hanem a romantikából.

A Martinovics per vádlottjai és elítéltei között volt Kazinczy és Batsányi. Megelőzőleg együtt indítottak folyóiratot a felvilágosodás terjesztésére, de kezdettől fogva ellenséges indulattal egymás iránt. Vezérkedő természetük miatt nem férhettek meg sokáig egy fedél alatt. Rövid ideig sem fértek meg. Gondolkozásuk is különbözött; Kazinczy simulékony sznob és langyos a politikai vérmérséklete, Batsányi rátarti, radikális plebejus. Egyaránt II. József hívei, Kazinczy szabadkőműves is, de csak Batsányi tart ki végig a francia forradalom mellett. Diktatórikus ember volt s elvileg vállalta a jakobinus diktatúrát, ebben is következetes.

Szabadulás után kétféleképpen alakult a sorsuk. Kazinczy visszatért gazdálkodni a birtokára, Batsányi kiköltözött könyvtárosnak Párizsba, ahol többek közt Ossziánnal foglalkozott, Napóleon kegydíján. Tudvalevőleg a legendás kelta bárdot a francia császár is szerette. 1815-ben a bevonuló szövetségesek elfogták a költőt, Bécs aztán holtig egy osztrák városba internálta. Az irodalomszervezés magától átcsúszott a vetélytárs kezébe.

Megtévesztő a szó: szervezés, szinte nevetséges, ha a tényekhez mérjük. Bizonyos értelemben emigráns irodalom, amit kéziratcserékkel valamennyien űznek: falukra szórva emigráns irodalom a hazában. Kazinczy levelek útján híveket toboroz és ellenségeket szerez nyelvújító programjának, ebből áll a szervezés. Fővárosra támaszkodó irodalmi élet azonban változatlanul nincs, nem is lesz a következő nemzedékig. Batsányi idegen földön, honfitársaitól elszigetelve a gyűlölt Kazinczy miatt végül a maradiakhoz állt a nyelvészeti harcban, pedig ő volt a vérbeli forradalmár. Eredetileg ő volt a tehetségesebb is, kettőjük közül ő a szárnyaszegett sas.

Nemcsak elvek döntötték el a hovatartozást a nyelvújításban, hanem az országrész is. A keletmagyarországiak többsége az ott élő Kazinczyt követi, a nyugatmagyarországiak egy része ellenzi, önzetlenségében kevesen kételkedtek, gondsújtotta, szomorú öregségében „szent öreg” a neve. Horace Walpolera emlékeztet; csipkelődő, hiú, hízelgő vénkisasszony, de reszketeg kézzel is él-hal az irodalomért.

A két front a híveiben ütközött össze tragikus következménnyel. Amikor a „keleti” Kölcsey bírálata elnémítja a „nyugati” Berzsenyit. Kemény, de civilizált írás volt. Nehezen érthető Berzsenyi súlyos sérülése, ha meggondoljuk, hogy ugyanakkor skót és angol szemlék milyen vérszomjas gúnnyal írtak a *cockney* költőkről. Dehát a visszavonultan élő, amatőr nemesúr érzékenyebb volt egy másik nemesember nyilaira, mint az irodalmi öldöklésben edzett angolok. Mindketten nyugat felé néztek, műveltségük azonban fordítva viszonyult földrajzi támaszpontjukhoz. A keletmagyarországi Kölcsey volt a tájékozottabb s az osztrák határszélen gazdálkodó Berzsenyi volt az „ős szittya”. Anyagi erejüket alámosta a nagy pénzromlás a napóleoni világháborúk után. Csoda-e, hogy e sivár viszonyok között a kiváltságos réteg kultúra által fertőzött kevés tagja a társtalan udvarházakban áldozatul esett a mániás depresszióknak? Nemcsak Gogol korában, az ő világában is vagyunk vagy majdnem ott. S ezen az se változtatott; hogy füstölő kanócnál nekikönyököltek német széptani műveknek a versírásról.

Kölcsey esztéta költő, a „poétai elv” érzékeny lehallgató műszerével ellenőrzi az ihletet. A műszer másokra alkalmazva tévedett olykor, magára nézve nem; emberkerülő, súlyos mélabúját csiszolt felületű, márvány versekbe vetítette ki. Ugyanakkor — mint valamivel előbb Csokonai — az elsők közt próbálja átmenteni a népdalt a műköltészetbe, persze akkor uralkodó felfogás szerint kimosdatva, megfésűlve. Nemzetiségi terület szélén lakott, parasztjai nem mind beszéltek magyarul. Noha mély érzésű, emberséges ember volt s az országgyűlésben felszólalt a jobbágyterhek ellen — megbízói szerint túl felforgatóan — hovatovább ráborult a közelítő nemzethalál réme, mert a magyarság megőrzését a nemesi nemzet fennmaradásával azonosította. Mi lesz, ha felszabadul minden jobbágy, magyar, rác, oláh, tót? — már pedig előbb-utóbb felszabadul. Ez a vívódás sugallta legmélyebb hatású verseit. Nehéz örökség, megrázó látomásuk valószínűleg fokozta a magyar sors dramatizálását az irodalomban.

Berzsenyi ösztönös költő volt s az egyik legnagyobb, talán legnagyobb verbális lángész, „magánya vén barlangjában” kevély magyar szavak oroszlánszelídítője, ahogy egy huszadik századi utód írta róla a szonettjében. Megértéséhez tudni kell, hogy papköltők, különösen a szerzetesrendek feloszlátása után ráérő

idejükben bámulatos készséggel felújították az időmértékes antik versformákat, amelyekre a magyaron kívül leginkább a német nyelv alkalmas. *Laudatur temporis acti*, letűnt ősi erényeket és múlt idők dicsőségét magasztalva Horatius a mindenható törvényhozójuk. Főleg azért, hogy saját korukra alkalmazzák, a változatlan statusquo védelmében, II. József reformjai ellen. A Scipiók hajdani patrícius köztársaságán a címeres nemesi nemzet értendő, a honfoglalásig (Romulusig) visszanyúló családfáival.

Berzsenyi elemében érezte magát, mintha e világnézetet is, különböző versmértékeit is rászabták volna. Egyébként igénytelen, egyszerű, jó ember, parasztként élt a parasztjai közt. Kevés a mondanivalója, de hát félistenének, Horatiusnak sem volt sok. Minden azon fordul meg, ahogyan mondja. Mint latin mestere, ő is nehezen fordítható, mert a közhelyet a forma nemesíti időtlenné, egyik a másíkról csak óriási kockázattal választható le. Fegyelme kétszeres diadal: az anyag és saját természete fölött, amely egy csöppet sem volt horatiusi. Belső vulkánrobbanások a versek, senki az egykorú irodalomból nem tudta olyan gigantomachiának festeni a messze dörgő napóleoni háborúkat, mint ő, pusztán egymásra tornyozott szavak erejével. Aztán váratlanul lehalkul; ez a trombitahangú költő írta a legcsöndesebb verset az ősz nesztelen lépteiről. Utódai nem szívlelték meg eléggé a példáját. Tudta, mikor kell megállni egy versben: hamarabb, mint a végén. Ezt is Horatiustól tanulta persze.

1825-ig az országgyűlés hivatalos nyelve a latin. Aki nem értett franciául, Montesquieut s a Társadalmi szerződést latin fordításban olvasta, nem magyarul. De tartsunk mértéket. A többség tudománya csak konyhalatin. Ókori nyelveket ott ápolnak magas szinten, ahol egyidejűleg magasrendű az anyanyelvi irodalom: angol, skót és német egyetemeken. Homérosz kritikai görög szövegét latin kommentárral Cambridgeben adták ki, nem Budán.

Nagy várakozások és újabb katasztrófa

Beethoven az állandó pesti színház felavatására két rövid daljátékot írt. István királyról, az országalapítóról szólt az egyik, a másik: Athén romjai megjövendőli a görög nemzet föltámadását, évekkel szabadságharcuk előtt. Közelít kis népek nagy tavasza. Fájó büszkeséggel visszaneznek őskorukra, harcias nacionalizmusuk ugródeszkája a megszerpített múlt.

Magyarországon is. Nem független a nemzet, királya Bécsben székel, ott vannak a főhivatalok. De 1825-től rohamosan élénkül a politikai és szellemi mozgás. Mohács óta először most lesz ismét gyújtópont a főváros, mert a fiatal írógárda áttelepszik az elevenedő Pestre. Szaporodnak a nyomdák, lapokat, képes divatlapokat alapítanak, párizsi mintára, olvasó, és író találkozik az utcán s a kávéházakban; az olvasók közt sok a nő.

Közhely, hogy uralkodó volt a romantikában a történelemkultusz. Anglia járt elől, irányzatos politikai hátsógondolat nélkül. A brit hisztorizmusban középkori gótikájuk stílárís felértékelése olvad össze az ősi folklór költészet fölfedezésével. Annál politikaibb a kultusz Németországban. Részint azért, hogy a poétikussá kendőzött, katolikus lovagkort frontálisan szembefordítják a francia felvilágosodás istentelen, rideg bölcséletével. Másrészt azért, hogy értékben a romlott városi, értsd: franciásan kozmopolita szellem fölé helyezik a romlatlan néplelket, *Volksgeist*ot, amely ott szunnyad naiv eposzokban, mesékben, dalokban, mint egy alvó Csipkerózsika. Vár az ébresztő — csatadalra. Könnyen át lehet látni a kétféle hisztorizmus közötti különbség okán. Az angoloknak nem volt lelki kompenzálni valójuk, a németeknek volt: sorozatos vereségeik a napóleoni háborúban, francia fegyverektől.

Magyarországra a hisztorizmus német változata szűrődik be, először baljóslatún. Herder, a *Volksgeist* legtiszteltebb apostola rosszindulat nélkül kihaló nyelvnek gondolta a magyart és nagy jövőt Keleteurópában a szlávoknak jószolt. A visszahatás természetesen felvillanyozó volt. Igazolását saját maga és más népek előtt a magyar romantika is visszahajol a múltra. Persze minden nép hízelgő önarcképet próbál kihámozni a történelmi emlékek tömbjéből, ezért esett a németek választása keresztény lovagkorukra, a császárkorra, a magyaroké meg a pogány időkre. Valóságos obszesszió a honfoglalás. Megkezdődik az elveszettnek hitt őseposz kutatása vagy pótlása.

Buzdító fórum a költészet, még inkább a színpad, mert elemibb a hatása, mint a könyvé. Politikailag közügy, hogy legyen a nemzetnek minél hamarabb Nemzeti Színháza. Amit alapítása után (1837) lelkesítő történelmi drámákkal táplálnak. Az országnak nincs olyan sokrétű, urbanizált társadalma, amelyből kitelne egy balzaci freskóra való nyersanyag (bár megpróbálják utánózni), de van múlt, amelynek korszerűsített,

jelmezes hősei példamutatón elvégzik a jelen feladatait. Ezért uralkodik a történelmi regény a társadalmi fölött. Shakespeare, Walter Scott és Robert Burns: a hazafias királydrámák, az amatőr szépirodalmi régészet s a folklór háromszögelési pontjairól angolok és skótok hatnak legjobban a magyar irodalomra. Hiányzott a byronizmus. Érthető, a magyaroknak nem volt sem idejük, sem módjuk a *spleenre*. Különösen Skócia izgatta képzeletüket, talán azért, mert érzésben körülbelül úgy viszonyultak Bécshez, mint Edinburgh Londonhoz. Mintha ők lennének a skótok — nem a koldus írek! — az angolokkal szemben.

Anglia becsülete abban az időben egyébként is, az irodalmon kívül is óriási. Elég volt hozzá egyetlen ember, Széchenyi István meggyőző szava. Személyisége sajátosan magyar és minden tekintetben páratlan. Gögös és dúsgazdag mágnás volt, olyan gögös, hogy magára vállalta egy magasrangú osztály hiányzó rossz lelkiismeretét. Emberfölötti energiával cselekszik két évtizeden át, jóvátételül nemcsak ifjúkori könnyelműségéért, amit eltúloz, hanem főrendi rangtársak mulasztásaiért is, amiket viszont nehéz lett volna eltúlozni. Széchenyi az akkor még arisztokratikus szigetország mintájára látott neki a haza modernizálásának. (Ország, haza, nemzet: cserélgetve használt szavak akkoriban; helytelenül, mert az ország s a haza minden lakóé, de csak egy kisebbség tartozott a nemzethez.) Beszédeiben és írásaiban Széchenyi hangja éles, türelmetlen, gunyoros, maga az ember — ahogy naplói elárulják — csupa kétely, önsebzés, *janzenista* színezetű vívódás. Külsőre olyan, mint egy gyakorlatias angol lord, lelke tökéletesen elűt a fölényes lótenyésztőkétől. Mélyen katolikus és mártír hajlamú: legyen ő a kiengesztelő áldozat, ha katasztrofálisan végződne a magyar élet megújítására törő, kockázatos vállalkozás. Drámába kívánczik iszonyú belső küzdelme; ha franciának születik, Montherlant valószínűleg a bűvöletébe esett volna. Nagyrészt neki tulajdonítható, hogy a magyarok mindmáig az 1825 és 1848 közötti negyedszázadra pillantanak vissza osztatlan tisztelettel és nosztalgiával.

Reform-kor a negyedszázad magyar neve. Két angol tanúja is volt, Julia Pardoe, napkeleti útirajzok hajdan felkapott szerzője és a magyarok közé települt John Paget; rokonszenvező, komoly s megbízható könyvét a nagy várokozások éveiről ma is haszonnal lehet forgatni. Akkor kristályosul ki a változatlanul érvényes közhit, hogy a költő és nem a hatóság az igazi törvényhozó. Emennek muszáj húzódkodva engedelmessé válni, mert kényszeredetten vagy kényszer nélkül külső hatalom csatlósa, hol katonai megszállással, hol anélkül. Nála van a fegyver. A költőre viszont hallgatni kell, neki hinni lehet, ő a virrasztó. Verseiben van a javíthatatlan valóság helyett a jobbik valóság: nemzeti önrendelkezés, független parlament, szabad sajtó, szabad szó. A magyarok úgy tapadnak nagy költőik szavára, ahogy válságos órákban Churchill rádióbeszédeire hallgattak az angolok. A költő is csak fáradságot, vért, verejtéket és könnyet tud ígérni; 1825-től kezdve szoktak rá, hogy tőle el is fogadják. Paradox módon épp a szertelen individualizmus korában olvad át a költői elhivatás közéleti missziótudatba, s az irodalom magára vállal olyan feladatokat, amelyek máshol irodalmon kívüli intézmények dolga. *Poets are the unacknowledged legislators of the world*, költők a világ el nem ismert törvényhozói, szól Shelley ismert mondása, ők a nép előtt lobogó fáklyák. Angol fülnek kongó és gyerekes a kijelentés. Nem azért, mert botfűlű filiszterek, hiszen költészetüknél nincs gazdagabb a földön. Hanem azért, mert mindig voltak egyéb fajta törvényhozói, jók és rosszak, de mindig angolok. Shelley úgy gondolkozott, mint egy ír nacionalista. A magyar nép lelkileg kivándorolt a történelem elől a költészetbe. Gyermekkoruktól fogva ez neveli őket mohó versfogyasztókká, elég sok veszéllyel magukra s a költőkre egyaránt. A nép fatalistán elhiti magával, hogy a versekben tündöklő hazán kívül úgyszólván lehetetlen az emberhez méltó haza, a költőt pedig összeroppantja vagy megalomániába taszítja a szerep, mestersége helyett nemzeti hivatásának él s már nem költő, hanem locsogó próféta. A magyar irodalomban gyakoribb Victor Hugo, mint Mallarmé fajtája. Persze nemcsak a magyarban. Gondoljunk arra, amit az angol fültné egy Lodž-i filmstúdióban hallott, idézték nyitó szavaim.

Vörösmarty az új típus legnemesebb megtestesítője. Európai jelenség, Norvégiától Hellászig kis népek körében ott vannak kortárs rokonai, Wergeland, Szolomosz. Hazafiságuk többfázisos; a misztikus honszeretet fölcsap szárnyaló naphimnuszba a világszabadságról, aztán lehalkulva megint a vallásosan átélt hazai tájon ringatózik. Stílusuk elárulja a kor gyermekét kis népek nagy tavaszán: színdús nyelv, csapongó, de nem zabolátlan képzelet szolgálatában. Képzeletüket a környező valósághoz köti a felvilágosodás öröklött filozófiája, amelynek kozmopolita eszméit az Emberről kifinomultabb történelmi érzékkel nemzetük hasznára fordítják. Megkönnyíti a feladatok helyes értékrendjét. E feladatokat hitelesítő súllyal a költő jelöli ki.

Ne gondoljunk holmi szavaló szoborra. A fiatal Vörösmarty eszképpista volt, telítve halálvágyig hevülő sóvárgással egy édeni sziget után valahol a ködös térben, tengereken túl, szűz óceánon, valahol a ködös

időben, évezredekén túl, egy ártatlan őskor hajnalán. Enged a kísértésnek s legyőzi a maga erejéből, belekóstol a halál szörnyű gyönyörébe s az életet választja, másokért. Ez a nosztalgikus költő fogalmazta meg márványba vésve a Reform-kor ígét; költészetének azért van ércfedezete honfitársai előtt, mert segítség nélkül szabadult Armida lankasztó varázskertjéből. Magas hőfokon éltek a romantikusok, de gyors égés közben a legjobbak át is láttak önmagukon, az európai irodalomban addig szokatlan ironia gyökere éppen ez a kettős látás. Hogy mennyire átlátott magán Vörösmarty, tanúsítja, rejtett önéletrajzi utalásokkal, elragadó tündérajátéka a mesebeli Csongor királyfiról.

Ő az első, aki nagyzenekarra ír magyarul. Segítette a hangszerelésben színpadi tapasztalata is. Hosszú időn át ellátta a Nemzeti Színházat átlátszó jelmezes drámákkal, amelyek közül egyet-kettőt máig sikeresen fel-felújítanak. Érthető; lényegében változatlan a történelmi helyzet azóta. Vérforraló hangszerelése, rangos szerepe honfitársai közt, bajai az osztrák cenzúrával a Szent Szövetség sötét szárnyai alatt egy kis néppé leszorult nagy nép patrióta muzsikására utalnak, Verdire, Nabuccotól Don Carloig. Vörösmarty vele is rokon. A zsidó rabok éneke Babilon vizeinél: *Va, pensiero sull'ali dorate!* vagy a spanyolcsászár előtt térdeplő flamandok kórusa: *No, l'ora estrema ancora non suonò per i fiamminghi* nyugati fülnek csak szép, magyar hallgató, szíven sújtva könnyekre fakadhat tőle. Vörösmarty olyan Pesten élt köztiszteletben, ahol játszották Verdi jelmezbe bújtatott, gyújtó hatású operáit, a nyomdák pedig a még szegényebb Athén kisegítésére görögbetűs könyveket is készítettek. (A városnak akkor még számottevő a görög kereskedő kolóniája.) Talán soha nem volt felemelőbb érzés magyar költőnek lenni, mint 1835 körül.

Voltak azonban korai vészjelek is. 1831-ben a lengyel fölkelés leverése, amely baljóslatún megrázta s néhány együttérző, nagy versre ihlette a szomszéd magyarokat, köztük Vörösmartyt, mintha közelítő kozák lovak patkócsattogását hallucinálnák. Költészetében a kötelelességtudás mindig viaskodott hol lappangva, hol nyíltan a démonikus önromboló erővel. Eljött az idő, amikor idegrázó események hatása alatt, látszólag igazoltan ezek az erők kerekedtek fölül; 1848-ban Európaszerte vérbefulladt a népek tavasza. Legtovább, a következő év augusztusáig a magyarok tartottak ki az egyesült osztrák és orosz hadak ellen egy hevenyészett hadsereggel, amelyben angol, lengyel, sőt liberális érzésű osztrák önkéntes tisztek is szolgáltak. A bukás megtörte a nemzet költőjét, utolsó néhány félőrült versében egy ország depressziós mélypontját lehet lemérni. Lángelmék kivívott rangján ritkán változtat az idő, annál jobban változik életművük különböző részeinek értékrendje. 1900 körül, a *belle époque*-ban már képtelenek voltak átélni a költő Lear-i monológjait — (ő fordította magyarra a tragédiát) —, századunk gondoskodott róla, hogy ma éppen a téboly árnyékából szóljon hozzánk eleven kortársként a megőszült földről.

Nehéz megmondani, mi volt a fő hajtóerő a Reform-korban. Eszmevilága félig-meddig még nemesi, de már összesodorja a latifundiális grófot a kisebb megyei címeresekkel s a közéjük bejutó polgárokkal és parasztfiúkkal. Sokan melléjük álltak az idegen ajkú nemzetiségek fiai közül is. Leginkább az értelmiség reszpublikájának nevezhetjük a mozgalom magvát. Hasonló volt a helyzet Oroszországban; a roppant erjedés megsemmisítette a származási különbséget Herzen, Turgenyev, Bjelinszkij és Csernisevszkij között.

Széchenyi nyomdokában mások is fölkerelkedtek nyugati tanulmányútra, Amerikáig s tájékozott könyvekben adtak számot az lpar és Kereskedés szenthelyeiről. Kaland vagy anekdota alig-alig színezi: komoly, fiatal apostolok levelei a gyülekezethez, hogy mit kell tenni a nemzeti üdvözülésért. Van őskutató, aki viszont keletnek fordul; arra az időre esik a Dardzsilingben nyugvó Körösi Csorna tibeti tudományos működése.

A szemlélet nagyjából még hagyományos: nemesi, s egyik-másik megyeszékhely ha kultúrában nem is, politikailag vetekszik a fővárossal. De csak Budapest az olvasztótégely, évről évre nő a vonzása, plebejus származék ott érvényesülhet gyorsan. Büszke plebejus volt az a fiatal költő, Petőfi is, akinek pályakezdését Vörösmarty nagylelkűn megkönnyítette. Nem pusztá szeszély, hogy Shakespeare műveiből elsőnek Coriolanust választotta ki fordításra. A plebejusokkal nyitó jelenetért. Saját társadalombírálatára már félig elhangzik ott.

Apja falusi kocsmáros és mészáros volt, de a jómódú ember később teljesen tönkrement. A család előbb a zárt parasztközösség fölött élt, majd alatta, de mindig kívül. Ráadásul a fiatal Petőfi egy időre összekülönbözött apjával és hányatottan, nyomorogva, kitagadott tékozló fiúnak érezte magát. Ilyen háttérből lép ki egy vérbeli lázadó. Fajtája esett el 1848-ban a párizsi torlaszokon s az 1871-es Kommünben.

Nála könnyebben senkit sem lehet átültetni francia talajba; észrevétlenül elvegyült volna a halálraszánt utolsó ellenállók közé a vérrel frecskelt *Mur des Fédérés*nél.*

Tisztafejű lázadó. Nemcsak a vershez, a forradalom technikájához is ért s az egyetlen magyar költő, aki egybegondolja a szót a tettel, ő aztán egy napig sem emigrált a történelemből. Ha korunkban esett volna el s nem 1849-ben, a fiatalok világszerte szakállas képével tüntetnének, jelkép lenne, mint Che Guevara. Hazájában régóta az. Történelmi rítus, hogy tüntetés, fölkelés, forradalom budapesti szobránál kezdődik. Ércalakja még veszedelmesebb, mint volt elevenen, mintha a mindenkori fiatalok babonásán azt hinnék, hogy csak kinyújtja bronzkezét és kénköves lángok közt pokolra kerül minden zsarnokság. Kérdés, mit tett volna a világszabadság védelmében, ha övé a tényleges hatalom. A Terror tisztaszívű, könyörtelen angyalát választotta eszményének a francia forradalom vezérei közül, Saint Just mellképe függött a szobafalán.

Költői hitvallása is demokratikus. Az önteltségig magabiztos — ellenfelei szerint: hányiveti — költő úgy akar hangzani verseiben, mint névtelen nagy ihletője, a nép. Az eredmény túltett a becsvágyon, mesehősében: János vitézben megteremtette a nemzeti folklór legkedvesebb alakját, aki nemzedékről nemzedékre újjászülető, víg kortársként épp úgy a magyar ember szívéhez nőtt, mint a görögéhez Odüsszeusz. D. Mervyn Jones angol irodalomtudós jött rá a két figura hasonlóságára szűkebb és mélyebb értelemben is; a pásztorfiúból és a törzsi királyból lett bolyongót egyformán köti a végső hűség Juliskához, illetve Penelopehez; a tűzhely bilincset nem tudja széttörni se vakszerencse, se semmiféle változás.[†]

Úttörő elődje s példája persze Burns volt, bámulta is. A skót költő még szilárd tekintélyuralmi társadalomban élt, de Petőfi idejében, a felforgató világrendek után a *népiesség* már kitör irodalmi határaiból s egy univerzális vallás összefüggő két hittétele: nyelvi és politikai. Gyalog és szekéren bejárta az országot, ismerte utolsó zugáig, énekelhető földrajzkönyvnek, „szerelmes földrajz”-nak is beillik a rövid alkotó időre szabott életmű. Alföldi szülőhelyét olyan mítizáló erővel festette, hogy azóta külföldiek képzeletében az ország minden tája a Pusztával azonosult, holott a Dunántúl — a római Pannonia — alig különbözik a Loire-vidéktől.

Erős fénynek éles az árnyéka. Jól tudott gyűlölni és nagyon tudott szeretni, senkisének énekelt gyöngédebben arról, amit szeretett: a csecsemő demokratikus szabadságról, határtalannak tetsző szülőföldjéről s a harc árán megszerzett asszonyról. Rosszmájún többször szóvátették, hogy voltaképpen papucsos biedermeier kispolgár volt a komor lázadó: ül a tűzhely mellett, ölében kis feleségével. Fordítva igaz. Nem játszta meg sem magyar módra a daliás vadkant, sem a romantika olcsó receptjére az átokverte, sátáni nőfogyasztót. Egyenrangú élettárs volt a nő, mai stílusban. Barátai rosszalták, hogy a feleség: kékharisnya, Georges Sand szerepében tetszeleg az oldalán és elszörnyedve sohasem bocsátották meg a szerencsétlen asszonynak második házasságát a költő halála után. Elárulni egy legendát!

Mert az lett. Örökre eltűnt a szabadságharc egyik utolsó ütközetében, névtelen katonaként közös sírba dobták a többi honvéd halottal. Ahogy diadalittasan megjövendölte egy ditirambikus versben. Óhaját a sors betű szerint teljesítette. A nép azonban nem akarta elhinni, hogy meghalt, dugdostak és etettek-itattak szélhámos ál-Petőfiket s évtizedekig regéltek egy ősz szakállú aggról, aki nevét titkolva hazatért szibériai, fogságból. *Parlez-nous de lui, grand'mère, parlez-nous de lui ...*

Vörösmarty roncs állapotban túlélte öt pár évvel, Széchenyi agyonlőtte magát. Kossuth, a szabadságharc szervezője és a detronizálás után az ország kormányzója kimenekült külföldre. Ünnepezték Angliában is, az Egyesült Államokban is, nevét egy londoni utca őrzi s a kor nagyjai közt megmintázták staffordshirei mázas agyagból, filléres dísztárgynak. Aztán lassan eljárt az idő a viharvert emigráns felett. Torinóban halt meg szegényen, zajtalan remeteségben. Walter Savage Landor volt a rajongó bárdja, több verset címzett hozzá, de a honjavesztett kormányzó Shakespearen kívül bizony keveset tudott az angol irodalomról, nem sejtette hát, milyen eredeti, kiváló költő lelkesedik érte és személyében a hősieen elbukó magyarokért.

* (Csak magyar olvasóknak.) 1936-ban írtam egy elbeszélést: Egy gondolat bánt engemet. (Magyar Bibliofil Szövetség kiadása, majd az Apai örökség c. kötetben.) Azzal a föltevessel, hogy teljesül Petőfi vágya és terve, egy párizsi utazás, amit egyik levele említ 1847 tavaszán, képzeletem megforgatta az 1848 júniusi véres fölkelésben. Több mint harminc év múltán újraolvastam, az elbeszélés ma is érdekelt, eredeti írás, de alapgondolatával már nem tudok egyetérteni, Petőfi habozás és megbánás nélkül vállalta volna a vérontást.

[†] Five Hungarian writers, Oxford 1966.

Kiegyezés

Volt egy ember, Arany János, aki sohasem tudta megbocsátani magának, hogy túlélte Petőfit. Odaadó, felhőtlen barátságukban egymást kiegészítve két tiszta szív szövetkezett. Kifelé forduló, harcias, lángeszű rögtönző az egyik, félrehúzódo, önemésztő versművész a másik. Heine iróniája, amit a jó humorú, robbanékony Petőfi néha szerencsével utánózni próbált, utánzási vágy nélkül megvolt Arany János alkatában.

Egyet akartak: nemzeti klasszicizmussá avatni a népiességet, ami Magyarországon az 1840-es években azonosult a parasztsággal. Pallérozva, rokokó, illetve neo-klasszikus mezben Csokonai és Kölcsey már megkísérelte az áthasonítást. Most életprogram lesz a korábbi kísérletekből s a stiláris áttétel jobban ragaszkodik az eredeti mintához, mint amazok. Könnyebb is volt: megkezdődött az országos gyűjtés. Elgondolásuk szerint csak akkor virulhat ki egyetemes érvényű műköltészetté a népköltészet, ha a jobbágyság betörnek a nemesi alkotmány sáncaiba. Tisztán látták a népiesség nyelvi és politikai forradalmának összefüggését, de ez a fölismerés nem közös kiáltványból vagy vezércikkekből derül ki, hanem ugrató hangú, tréfás levelezésükből.

Arany pályáját egy trilógia tükrözi legjobban. Toldiról költötte, a legendás középkori vitézről. Népmesei hős ugyan, de nemesi hajtás, kismizett kisebbik fiú, szakasztott olyan, mint Orlando az Ahogy tetszikben. Arany egyik napról a másikra híres ember s a már nagyhírű Petőfi barátja lett az eposszal. Régimódi a műfaj, de újfajta érzés telíti s a hangvétel maga a csoda, egyszerre szól vájtfülű inyenceknek és vásárra begyűlő parasztnak. Politikai üzenete is világos: Toldi a Reform-kori nagy várakozásban a felszabaduló népiesség jelképe, a győztes közemberé. A trilógia második részét megöregedett s elvadult hősről már a szabadságharc bukása után írta, összetört szívvel, rendőri elnyomás alatt, ostoba, bürokratikus cenzúra árnyékában. Hosszú szünet után harmadszor is visszafordult kedves alakjához, ezúttal részben a közvélemény nyomására. Bécs és a nemzet között megtörtént a kiegyezés, anyagilag rohamosan gyarapodtak a felső rétegek. *Enrichissez-vous!* — a világiállítások tűzijátékában Középeurópa agrárterületeire, a gabonagyárakba is behatolt a kapitalizmus. Ódon, történelmi sallangokkal, akárcsak nyugaton. „A lovagkor szelleme”, kisuvikszolt páncélban, amit futószalagon állítanak elő lyukasztó és forrasztó gépek, bekölnizett, műkedvelő bajvívóknak. Gondoljunk a nacionalista falképekre az álgótikus bajor királykastélyokban s az újjáépített angol képviselőházban, gondoljunk a Lohengrin díszleteire. A harmadszor visszatérő Toldi egészségére már címeres bankelnökök koccintottak. Annak idején Aranyból kirobant a trilógia első része, harmadik részét vontatva írta.

Irtózott, a vezérkedéstől. De akarata ellen vezérré tette művészi tökéletessége. Évtizedeken át hibátlan nyelve és verselése a kánon, joggal nevezték költészetét második magyar bibliának. A hasonlat kétszeresen találó. Szentírás *ahogyan* mondja: a stílus. Ugyanakkor lelkileg benne csúcsosodik ki a tizenhatodik századi kálvinista puritán örökség. Ódon és újszerű jelenség volt egyszerre, érzékeny idegzettől megvert ősi prédikátor és krónikás költő. Törvényhozói tekintélyére jellemző, hogy százados utóhatással még a műfordításban is ő szabott perfekcionista mértéket, változatlanul ahhoz kell igazodni. 1900 után a magyar költészet szakított ugyan epigon iskolájával, de olyan ember még nem akadt, aki Aranyra licitálva le merte fordítani Hamletet. Elnémítaná a közfelháborodás. Ezt a tekintélyt aknázták ki a köréje ragadó akadémiizmus, a hajdan forradalmi gyökerű nemzeti klasszicizmus befagyasztására. Azoknak a kisebb ellenzéki költőknek volt igazuk, akik mást akartak, mint Arany örökében az önismétlő, hazafias mandarinok. Mást, de nem elég tehetséggel. *Tartalmi* hagyománya, a kor szabadelvű szellemében tágas volt egyébként, beleférték egy hithű falusi zsidó balladáit s egy magasrangú huszártiszt verses regénye.

Visszatekintve csak ma látjuk az egykorú helyzet rejtett -iróniáját: Rajongói tudta nélkül ő voltaképpen az ellenzék szövetségese. Igazi nagyvárosi költő már, miközben megrendítő öregkori lírája nosztalgikus sóhajokkal felidézi magának Horatius megbújó falusi tanyáját. Az volna neki való zug, enyhülésül! Nem tudjuk, hogy latin költőeszménye csakugyan annyira megirtózott-e Rómától, amennyire mondta, Arany valóban idegen volt a tülekedő Budapesten. De mégsem lehet máshol elképzelni, mint abban a fővárosban, amelynek porát, bűzét, durva életkedvét és kevert nyelvét rezignáltan kicsúfolta a korán öregedő szentember. Ha ő szelíden, világlátott fia, László irgalmatlanul pellengére állította a kort s az országot, ahol a morális süllyedés túltett az anyagi emelkedésen. Nagyon tehetséges volt, de nyomasztó nevet örökölt s korán elnémulva meghalt a férfikor delén.

Az országalapítás ezredik évfordulójához, a Millenniumhoz közelítve a nemzet elvakult vezérszónokai azt képzeltek, hogy Középeurópában ismét vezérszerephez jut a „volgai lovas”. Így nevezték a magyart, jelképes célzással a honfoglalás előtti nomád eredetre. Volt ugyan, akinek belső jelzőrendszere jobban működött, de akkor még senkisé ism törődött a lappangó rossz közérzet vészmadaraival.

Persze máshol is megromlott a közérzet. A determinizmus és a darwinizmus okozta lelki válság sehogyan sem volt összehangolva a gazdasági hódítókedvvel, sem Nyugateurópa hatalmi súlyával. Szaporodnak a földgömb acél abroncsai, a sínek; kezet ráz nép a néppel havasok gyomrában, a találkozó alagút közepén; Verne Gyula a holdba röpi, óceánok mélyén mozgatja regényfiguráit. De mire való ez a bösz nyüzsgés? Kétkedő nagy szellemek a roppant vagyonosodás idején, egyidőben a természetelhódítás evangéliumával rádöbbennek, hogy a föld végül túléli hódítóját, az ember is kihaló állatfaj. Nyomtalanul el fog tűnni a szörnyű étvágyú, szapora hangya, technikai csodáit belevé ember utáni csönd. Sem a havasok, sem az óceánok, sem a csillagok nem fognak emlékezni rá. De még egy falevél sem.

Magyarul Vajda János, a lírikus és Madách Imre, a tragédiaköltő a tükre ennek a pesszimizmusnak. Bent az ország kikiáltó vásár, ahol áru az ember és áru — szabadságharcosaival! — a múlt, kint a világban, az emberiség tágabb horizontján eszelősen ismétli magát a történelem, hogy az örök Ádám sok évezredes földi vándorlás végén eljusson a kihalt eszkimókig. Különböző társadalmi szinten szerencsétlen volt mindkettőjük magánélete; a csalódás nőben és politikában megkönnyítette sötét világképük önigazolását.

Zsarnok anya és hitszegő feleség közt, háta mögött politikai fogsággal, a fiatalon elhunyt Madách drámai költeménye történelmi képsorozat, amit Lucifer perget le Óegyiptomtól egy újabb jégkorszakig az álomlátó Ádámnak. Csak a kísértő tudja szentségtelen szövetségük célját: az ember ábránduljon ki a bibliai Teremtésből és — áttételesen — a Haladásból. Ami meg is történik, meg nem is. Ádám öreg lesz, öregíti a tapasztalat, mert emlékszik a megelőző jelenetekre, azaz kudarcokra, Éva örökifjú nő az oldalán, mert feledékeny s a történelmen kívül él, közelítő anyaságának. Önfeledten, az örök jelenben ő menti meg a fajt, tulajdonképpen neki szól, noha Ádámhoz intézve az Úr mentő zárószózata, a keresztény lezárás: „mondottam ember, küzdj és bízva bízzál”. Fejelésnek hangzik, talán az is volt, aligha tudná kiszabadítani a halálra csömörlött férfit a determinizmus útvesztőjéből. A mentő szót, már amennyire az, maga Ádám mondja ki korábban, a fullasztó, hideg úrban, mert oda is eljut Luciferrel, a repülés feltalálása előtt: „az élet küzdelem s az élet célja e küzdelem maga.” A tiltott tudás okozta kétségbeesés valódi ellenszere a sztoicizmus. Találón mondja Czigány Lóránt irodalomtörténész, hogy Madách ismerte ugyan az optimista Hegelt, de szemlélete már Spenglert előlegezi. Más szóval a Vereség gögősen sztoikus történelembölcseletét.

Értelmezhető a drámai költemény másképp is, ahogyan maga a költő nyilván álmában sem értelmezte. Belső dialógus: egy manicheista eretnek folytatja magával az öngyilkosság széléig. Ádám szövetségese, Lucifer — aki egyébként kevésbé hasonlít Mephistopheleshez Faust oldalán — a „rossz” Isten, teremtett, anyagi világunk valódi ura; ő a nagy árnyék a leszakadt, szikrányi emberlélek s az eltakart, őskezdeti világlélek sugárzása közt. Cél nélkül az ismétlődő történelemben vetve, boldogtalanul a kötetlen egyéni s boldogtalanul a kötött társadalmi létben, hősiesen vagy hedonistán vagy fogaskerékké regulázva Ádám, az örök száműzött sohasem szabadulhat Lucifer markából s filozófiailag rajta még az öngyilkosság sem segít, amíg nem tagadja meg az anyagot. Elgondolkodtató, hogy kortársunk, Illyés Gyula száz évvel később, a nemzeti drámairodalom hagyományában a délfrancia manicheista katár mozgalomról írt tragédiát, a pártjukon. Az is a Vereség dacos felmagasztalása.

Túlzás lett volna megkívánni az önfeledt kiegyezőkötől, hogy felfogják Madách és Vajda komor világszemléletében a jövő üzenetét. *Enrichissez-vous!* — akinek szerencséje volt, szabadjeggyel utazhatott Krakkótól Triesztig, Bregenzől Brassóig a svájci, illetve román határon egy miniatűr (s milliószámra még mezítlás) Egyesült Európában. De viszont épp olyan méltánytalanság a pesszimizták szemére vetni — Madáchot bírálva megtette Lukács György —, hogy vakok voltak, nem hittek a tömeg történelemalakító szerepében.

Magyarországon jó ideje divat leszólni a Kiegyezés korát, szélső jobb és szélső bal oldal egyetért ebben az egyben. Mintha húsépróba lenne hazafiságból is, szocializmusból is, mintha ezen fordulna meg: ki milyen magyar ember, ki milyen marxista. A szidalmazásban túlteng a rágalom; Magyarország 1867 és 1914 között olyan iramban civilizálódott, mint sem azelőtt, sem azután soha. Dehát lélekkel is él az ember,

* Fáj Attila genovai egyetemi tanár kimutatta, hogy trieszti éveiben James Joyce nemcsak ismerte Az ember tragédiáját (olasz fordításban), hanem ötleteket is merített belőle később, a *Finnegans Wake* számára. A. F.: Probable Byzantine and Hungarian Models of Ulysses and Finnegans Wake. Arcadia, Berlin, 1968, n. 1.

nemcsak kenyérrel. S a lélek valóban eltorzult: a Millennium táján azoké az uralkodó hang, akik a függetlenségi harcok emlékét kisajátítva, balkezükben (szívük táján) Petőfi lázító verseivel, jobbjukban vasgyári részvényekkel, oldalukon díszkarddal, földbirtokukon bécsi kölcsönrel sajátos művészetté finomították az alattvalói hűséget, amely a megtévesztésig úgy festett, mint a halálraszánt kuruc ellenállás. Magyar találmány volt, érdemes lett volna szabadalmaztatni.

Nyugaton kel a nap

1895-ben megjelent Madridban egy könyv, *En torno al casticismo*. A fiatal Unamuno ebben az írásban támadt a sebzett spanyol nép csiganacionalizmusára, filozófiai kihívás volt a bezárkózó, sértett gőg nyavalyája ellen. 1906-ban megjelent Budapesten Ady kötete, Új versek, két év múlva betört a Nyugat című lap. Néhány folyóirat előzőleg már jelezte új hangjával, hogy fordul a szél, viharra. De a Nyugat hangja radikális volt, nemcsak új, egyszerre volt egy nemzedék irodalmi és politikai színvallása. Rögtön kihívta megriadt irodalmi és politikai érdekszövetségek haragját, de a jóhiszemű hagyományörzőkét is. Belháború nélkül nincs eleven szellemi élet, csak udvari költészet. Azaz hivatalos.

Mátyás király alatt egy szűk, de országos hatalmú kör késedelem nélkül belevegyült az olasz reneszánsz vérkeringésébe. Kivételes volt az egyidejűség, nem állandó. A magyar műveltség Európa éber peremnépeivel szokott együtt tartani; a tizenötödik században a cseh huszitizmus, a tizenhatodiktól a tizenkilencedikig a lengyel, a romantika idején a délszláv és görög irodalom bizonyos határig jó irányjelző, hogy *mutatis mutandis* ugyanakkor mit akar a magyar. 1895 és 1905 között, egy forrongó évtizedben Európa szélein kitör a rossz lelkiismeret a kulturális tengődés miatt, megért a helyzet igényteremtő kisebbségek tudatában, hogy „utól kell érní a Nyugat menetrendjét”; Unamunos a 98-as nemzedék Spanyolországban, Kavafisz Alexandriában, Alexander Blok Oroszországban, a román Viața Românească, a török Servetifünun s a magyar Nyugat alapítói: kortársak. Nemzeti önvizsgálat, szentségrombolás, missziótudat, a költő személyi kultusza, irodalmi perek és pálfordulások mögött mindenütt azonos a hajtóerő a politikai és irodalmi provincializmus ellen. A Nyugat nemzedék tagjai közt volt elég civakodás, de utólagos hatásuk összefolyt a következő, két nemzedék lélekidomításában. Alig fordult elő valaha, hogy fiúk és unokák ennyire vállalták apáikat és nagyapáikat. A célok számtalanszor megváltoztak azóta, de nem az elismerés, hogy a helyes értékrendet a Nyugat állította helyre. S hogy a hazaárulónak bélyegzett, laza társaság, „szimbolisták”, „dekadensek”, „kozmetopoliták”, „Nyugat-majmolók”, szoktatták vissza a magyar gondolkozást öntévesztő ábrándokról a valóságra, ők szállították le cifra nyergéből a volgai lovast, azt a fantom-képet.

Ady Endre állt legjobban rajongók és átkozók keresztútjében. Viselkedése ambivalens; tudta, hirdette és megkövetelte, hogy ő a zászló, de hűségre senki iránt nem érezte magát kötelezve. Az újkori magyar költészetnek már voltak örökölt jelképei: Csongor királyfi, álom és valóság választóján a valóság felé, forduló álomlovag; János vitéz, a vidám magyar Odüsszeusz; Toldi, a győzelmes népi. Saját személyére vetítve Ady művében új szimbólum jelentkezik: Góg és Magóg fia, az Isten szörnyetege.

Van az öregedő Delacroixnak egy falképe a párizsi Saint Sulpice templomban, Jákob harca az angyallal. Minél jobban múlnak az évek, annál inkább fedi bennem Ady költészetét. Semmi az angyalnak vetemedő, kétségbeesett erőbevetés, irónikus szájalommal kivédi, a birkózó pedig tudja, hogy győzni ebben a viaskodásban nem lehet. Ady kálvinista volt s azon a tájon született, ahol valaha Herdert olvasva Kölcsey a nemzethalál gondolatával viaskodott egy korábbi birkózásban: Erdély szélén, Keletmagyarországon. A legkülönb magyarok álmában a vegyesajkú Erdély — hosszú ideig fél-független fejedelemség — lehetett volna kísérelti terület békés együttélésre, keleti Svájc, ahogy nosztalgikusan mondták, mert a nemzetiségekkel szemben ott kisebb volt a magyarok hatalmi ábrándja, mint másutt. Ady művében elhatározó a szülőföld: kívülálló és belülről érző szemtanú ő. Elhatározó a ház is, ahol a bölcső állt. Szegény falusi kurtanemes volt s apjával egy időre összeütközött, akárcsak Petőfi. Halálraítéltnak tartotta saját rétegét. Ha pedig az, akkor gyorsuljon fel a haláltánc, ezzel a vad forgással perdülhet bele, holt súlyait lerázva, új életbe a magyar nép, amelyen mindinkább a parasztokat, proletárokat s a lázadó intellektueket értette. Jellemző, hogy politikai verseiben nem a monarchia a jelképes ellenfél, hanem földije: egy kálvinista gróf, a miniszterelnök. Testvérharc volt, mintha Arany eposzát valósággá váltva a költő lett volna a kisebbik Toldi s a gróf a gonosz bátyja. Nem volt gonosz, csak úgy gondolkozott, mintha Kölcsey korában élne, államférfiúi tetteit elavult nemzetféltés vezette.

Eleinte Ady verseit is megtámadták a századkezdet stílárís fertőzései. Titánkodó önimádata az Életfa alatt: olcsó nietzscheizmus s neki éppen úgy megártott, mint a görög Kazantzakisznak, akivel kortárs. Nyelve szecessziós, öntetszelgő és sekélyesen misztikus; Nárcisz és a Sátán között kellett magát. A magyarok képe Párizsról mindig romantikus volt, ő egyenesen mítizálja s ebben a felnagyításban elváltozik a párizsi nő is: érzelmes pillangó, a rideg valóság ellentéte. Baudelaire és Verlaine sokat emlegetett hatása, éppen annyira felszínes volt, mint a nietzschei beütés. Baudelairet félreértette, Verlainetől azt tanulta el, amit nem kellett volna, a kocsmatöltelék bohém tempóit. Több joggal beszélhetünk fordított hatásról: Képes Géza, a költő és műfordító kimutatta, hogy félszázad előtt három kiváló elődje a tökéletesnek ítélt, teljes magyar Romlás virágait helyenként Ady verssé írta át. Költészetének legromlandóbb része volt mindig a legnépszerűbb.

Stílusokat a korszak sodrában egyébként is hívebben adnak és vesznek át az uralkodó szellemmel azonosuló kisebbek: másodkéz másodkéznek, másodkéz másodkézből. Ha valaki sohasem találkozott a modern költészet francia nagymestereivel, édeskeveset tud meg Adyn keresztül ezekről az „egyházatyák”-ról; az Adynál jóval kisebb Tóth Árpád viszont feloldoz a századvégi második szimbolista nemzedék, franciák és angolok olvasása alól, mert hitelesen képviseltetik magukat a versében. Nem pótszer, ér annyit, mint a nyugati védjeggyel ellátott eredeti. Azt a védjegyet, pusztán névleges értékkel eredetiben is csak vándorló, közös stíluselemek viselték s nem valamilyen nagy génusz egyszeri látomása a világról. Kismesterek tanultak áhítattal kismesterektől, dekadens modoruk eleinte polgár-pukkasztónak hatott, forradalminak, aztán elavult, hogy hosszú pangás után ismét fölmerülve a fél-feledés pokoltornácából ártalmatlan nosztalgiára serkentsen valami után, aminek épp a gyors hervadás volt a varázsa.

De a „szerelmes város” Ady Párizs-mítoszának csak a mellékterméke. A Salomé, Delilák és halovány lánvirágok, ő a radikalizmus fegyvereit szerezte meg a sűrű bűjtató vadonban. Jobban szemügyre véve, kiderül a mitologizálásról, hogy voltaképpen racionalizálás, szellemi gyógykúra a magyar ködevés ellen. Jaurès, az emberséges szocialista vezér volt a hőse. Félrevezetnek a kezdeti, külsőséges stílusjegyek, Ady lényegileg nem a francia szimbolizmus megkésett rokona, hanem Victor Hugoé. Vele rokonítja a megistenülés költői küldetésében, a váteszi szerep s a demokratizmus. Más szóval még benne sem török meg a Vörösmartytól eredő nagy magyar romantika, ezúttal a szó metafizikai vetületeivel. *Ce qu'on entend sur les montagnes*, — szigeti száműzetésében, Guernsey kopár szikláján a hallucináló Victor Hugo szintén birkózott az angállal.

De kinek a küldöttje az ellenfél? Ismeretlen az ő Istene is, mint általában a modern költőké, változik az alakja, mert játszik a halandókkal. Se nem zsidó, se nem keresztény, „rettentő Úr”, akin a létbe vettette Ady kipróbálja küzdőképességét. Ha keresztény Isten lett volna, megmenti az önpusztítástól. De miért tegye? Szörnyű logikája volt az önmombolásnak, lelki és nem értelmi logika. Költészete az egyetemes nagy pusztulásban teljesedett ki, az első világháború alatt, a mindig rettegett és áhított halál küszöbén, mintha egymás vetülete volna a kétféle romlás. Az érett Ady a legnagyobb egzisztencialista költők egyike s talán a legelső. Múlt századi romantikája századunk egyik uralkodó filozófiájába ível át, e filozófia megfogalmazása előtt. Tragikus költészet, amelynek vitalizáló a hatása. Annál inkább, mert Ady végül megszabadult szecessziós nyelvétől. Irtózatossá belső égésében elhamvadtak a modorosságok, kötettről kötetre mind sűrűbb a vers szövete, ritmikailag nagy lélegzetű szakaszokat és nem sorokat szerkeszt. Mélytudatából feltörnek a diákkor akusztikai emlékei: a kálvinista zsoltár, az Ószövetség s a kuruc nóta, harci emlékek háborús századokból, amikor ősei birkóztak törökkel, némettel, de mindenkéül a zsidó próféták felbőszült, büntető Úristenével. Ódon zengésű a hangja; halála előtt Ady birtokában volt a méltó nyelv a harchoz az angállal.

Cimborája, Krúdy Gyula még nála is megátalkodottabb alkoholista és roppant erejű, amorális vadember volt, a nomád korból ittfelajított öslény. Pár nagy romantikus író (főleg oroszok) kivételével nem érdekelték idegen irodalmak, idegen országokról hallomásból tudott, félelmesen ismerte a régi Magyarországot, különösen szívárványló társadalmi állóvizeit. Félig elfelejtve halt meg, emlékének csak egy szekta tartott ki. Ma híresebb, mint valaha életében. Országos félreértésen alapszik ez a reneszánsz. Noha csak prózát írt, sohasem volt igazi elbeszélő; novellái és regényei — vagy amiket annak hívott — a szürrealista éberálm legszébb prózakölteményei, ismétlődő ritmusú, páralepte képek egy öntörvényű, zárt pokolról, amelyben fantomalakjai folyton átélnek a többszólamú időt. Ő az *écriture automatique* magyar előfutára anélkül, hogy tudott volna e stílusforradalomról. S ha tud róla, akkor sem érdekeltte volna, rábízta magát halál-obszessziójára, az fogta össze hipnótikus hatású, egységes hangulati tónusba a regényes nevű élőket alteregójukkal: kísértetekkel és hazajáró lelkekkel.

Elült a harc a Nyugat körül, rég kitisztult a látóhatár. Ma már tudjuk, hogy amin kapva kapott a nemzedék: a kincses importáru egy részében csak divatos holmi volt. Áhítattal inkább századvégi kisebb poétákat

idézték, semmint azokat, akik óriássá nőttek haláluk után és ma is útítársaink. Nem volt minden arany, ami nyugaton fénylett. Magyar követők modorát megviselte az idő, néha úgy hatnak, mint Oscar Wilde karikatúrája Gilbert és Sullivan csúfondáros daljátékában, *Patienceben*. Ezúttal saját körükből került ki a magyar Gilbert; Így írtok ti a paródiagyűjtemény címe. Noha több, mint félszázados a könyv, nemcsak pokolian mulatságos, hanem veséig ható bíráló is, a Nyugat nemzedék legjobb stíluselemzése, akadémiai zsargon helyett a gazdag budapesti folklór: szóciccek, szójátékok, badar szavak segítségével. Saját verseiben Karinthy Frigyes, a nagy humorista egy bohóc gyötrelmeiről vallott, önsajnálkozás nélkül, meztelenül.

Babits Mihály volt Ady ellentétes kiegészítője. Tanult költőnek szokás hívni s Adyt ösztönösnek. Hamis és felszínes szembesítés. Más különbözteti meg őket: viszonyuk Istenhez. Egyik a Sion alakváltó urával küszködő, de eleve magamegadásra ítélt, mert a kegyelemnek odavetett kálvinista, tételes hit nélkül is az. Hívó katolikus a másik, Isten ígájának a viselője, aki engedelmességét azonban, a szabad akarat parancsára büszke értelemmel tisztazza maga előtt. 1914-től mindketten tudták s ez a tudás lázas sikollyal szakadt ki belőlük, hogy a nemzet csak megfogyva, vesztesen és csonkán kerülhet ki idegen nagyhatalmak háborújából a világhatalmi küzdelem első fordulója után. Végeredményben nagyobb a hasonlóságuk, mint a különbözőségük.

Babits a preraffaelitákból indult ki. Paradox módon késik a menetrendje ennek az újítónak, Tennyson és Swinburne a mestere az elején, formai bravúrjaiban is a késő-viktóriánusok és Poe hangszerelését utánozza. Rajtuk keresztül jutott vissza Shelleyhez és Keatshez; a két romantikus költő reneszánsza Magyarországon a húszas és harmincas években — amikor Angliában különösen Shelley árfolyama süllyed — a fiatal Babits hosszantartó hatásának tulajdonítható.

Hazájában szeretik T. S. Eliothoz hasonlítani. Elég összevetni kettőjük Dante tanulmányát, hogy kiderüljön a különbség. Babitsot a zord erkölcsi abszolutizmus vonzotta a középkori óriáshoz. Le is fordította, e fordítás majdnem olyan tabu a magyarok szemében, mint Arany János *Hamletje*. Az átköltött *Commedia* jelképes harc volt magasabb értékrendért az országban, tehát Ady harca, csak más fronton. S ahogy e harc lefosztotta Ady szecessziós sallangjait, Babits nyelvéről is lekoptatta a századeleji dekadens stílus csillámló díszzeit. Megfakul a szavak magakellettő szépsége, a versek hajdan csiszolt felülete immár érdesebb s a választékos, mesterkelt dikció átáll olyan természetes előadásra, amelyet a visszafojtott rettentő indulat feszít magas költészetté, nem az ékes szó. Évekig viaskodott a rák ellen, betegágya: korán megvetett halálos ágy, amelyet két nemzedék ült körül önkéntes tisztelettel. Ott írta derűs művét a század iszonyatáról, talán a legnagyobb magyar verset. Jónás prófétáról szól. Európa-szerte elharapódzott a fasizmus, aláaknázták Magyarországot is. Védekezésbe szorultak a legkülönb szellemek, harcoss védekezésbe. Harcos humanista volt ő is, mint az akkor már emigráns Thomas Mann, csak más módon. Humorral és keresztény türelemmel, amelynek roppant erőtartáléka túléli az erőszakot. A próféta dolga a prófétálás, ha kiröhgök is, de nem az ítéletmondás, mert hátha egyetlen igaz emberért kegyelem jár Ninivének? Bár a szörnyű jóslatot megszaggatott ruhában világgá kell üvölteni, várjon utána csalódás és zokszó nélkül a kiszáradt tők alatt, szemközt a sérthetetlennek látszó, ragyogó bünnfészekkel. Ahol már töltötték fegyverüket a kivégző századok s tervrajzokon elkészültek az emberhamvasztó kemencék.

Rák ölte meg Kosztolányi Dezsőt is. A két komplementer dantei alak oldalán a triász e nem sokkal kisebb tagja volt a nőies, kacér trubadúr, huszadik századi módon, zaklatott, érzékeny idegrendszerrel. Színésznők még ma is az ő verseit mondják legszívesebben, talán a be-beütő infantilis hangokért. Fiatalon jóbarátok voltak Babitsal, diákkori levelezésük fontos irodalmi forrás. De éppen kettőjük költői profilja árulja el, hogy milyen különböző egyéniségeket boronált össze a Nyugat. Babits idegen költők közül a tegnapiaktól tanul, múlt századi angoloktól, mert azok éppen úgy rajongtak az ógörögökért, mint ő, de amit csinál: tudatos kihívás a magyar tegnapkal szemben, más, más, más minden tekintetben, görcsösen és elszántan más; Kosztolányi kezdettől otthonos kora irodalmában és kalandozásain a legújabb menetrendet használja, de verseiben a magyar tegnapot folytatja, impresszionista látszattal a századvégi poszt-romantikát. Babits finnyásan görcsbe dermedt a *vulgus* előtt s még akkor is papos, ha tréfál, Kosztolányi született játékos, könnyedén mozgott az életben és kultúrákban, fanyar eleganciával, próféták közt a gavallér, a Múzsák szeszélyes udvarlója. Mértéktartó, átlátszó és megtévesztően súlytalan költő, hitelesebben latin, mint Ady, maga mögött a mitikus Párizssal. Kozmopolitizmus és magyarság összehangolása neki sikerült legjobban a nemzedékből, mert neki volt a legtermészetesebb. Csak kis peremnép fiai tudják, milyen nehéz művelet, kevesen születtek rá. Vállalni s elvégezni leginkább az képes, aki *latinul* érez: szégyenkezés nélkül formalista. Kosztolányi szenvedélyesen játszott a szavakkal még halálos ágyán is; megnémulva szójátékokat jegyzett föl egy füzetbe.

Káprázatos műfordító volt ő is, meg Babits is. Formahű átköltésük persze gyönyörű hamisítás. Tőlük ered a hagyomány, hogy szinte minden rangos magyar költőnek van átcsatolt önálló tartománya, a névleges, régi, idegen felségjog alatt. Közös barátjuk, Tóth Árpád, egy kényes ízlésű, halk, perfekcionista költő például művével egyenértékű területet hasított ki Miltonból és Keatsból. Nyugaton többé kevésbé napjainkig ismeretlen jelenség ez, de csak az irodalomban. Felvilágosító párhuzamát megtaláljuk az angol festészetben, flamand, hollandi, francia s olasz képek szabad átköltésében ecsettel, a Gainsborough és Turner közti száz arany esztendő alatt. Első pillantásra szembeszökik, hogy felváltva Rubens, Van Dyck, Ruysdael, Claude Lorrain, Veronese a festmények dédapja, mégis angol valamennyi, olyan önálló parafrázis, amely nemzetközi mértékkel először avatta nagyra hazai művészetüket. Ez ismétlődött meg más síkon a magyar költészetben Babits óta.

Szóltam a maga helyén a régi magyarok klasszikus műveltségéről. Persze a Régi Rendben másutt is, Angliában is mindenüvé magával vitte zseb-Horatiust az esperes, a képviselő s a miniszter és átköltést csak lángészről tűrt, Drydentől. Magyarul kétszáz év óta időről időre nyelvileg megújulnak az ógörögök és latinok. Homéroszt, a himnuszokkal együtt eredeti mértékben Robert Graves fiatalon elhunyt barátja, Devecseri Gábor ültette át s megvan Lakatos István szépen zengő, az alliterálásig hű fordításában Vergilius teljes opusza.

Írányzatokról szól ez a tanulmány s egy nép sorsának és költészetének összefüggéseiről. Ahogy közeledünk a jelenhez, óhatatlanul szaporodnak a rostálatlan nevek. Kiejtésük nehéz, megjegyzésük még nehezebb.

Juhász Gyula hosszú hanyattatások után megtörve visszahúzódott egy alföldi városba, ahol felőrölte a gyógyíthatatlan idegbaj. Vonzó és jellegzetesen keleteurópai jelenség, tolsztojánus világszemlélete egy ferences barát lelkületébe volt oltva. Úgy képzelem, hogy az ő fajtája állt a hajdani parasztháborúkban feszülettel és fegyvertelenül a fölkelő jobbágyság közé. Századeleji szecessziós modorban kezdte ő is, csalódások, keservek s maga körül a fél-katolikus, fél-pogány szegény parasztság vezették rá szívettépőn egyéni hangjára a riadt emberkerülőt. Akkor a legkülönb, amikor legkevésbé „nyugatos”; az áhítatosan zsolozsmázó, nyomorúságos búcsújárókban ő ismerte föl (és Krúdy) a mélyre hullott, egykori büszke nomádokat. Ne feledjük, hogy Attila ma is népszerű keresztnév Magyarországon.

Füst Milán volt a nemzedékből a szabadvers első művelője s egyúttal legjobb mestere. Ritkaság a magyar irodalomban: irgalmatlan önkritikus; újabb és újabb selejtezés által évtizedeken keresztül alig nőtt az életműve. Nemes veretű, tömör retorikája Berzsenyre üt vissza, de az emelkedett hang ironikusan ütközik hol kaján, hol rémült s mindig aprólékosan pontos tekintetével. Látomásos világában egy fantomtáj pirandellós fantomalakjai keringenek aranycsináló műhelye körül, a hatás azonban realisztikus, mert a vers nem üres képzelődések, hanem makacs indulatok sűrű párlata. Nagyon tudott rajongani és ugyanúgy tudott gyűlölni, ádáz türelemmel tárolta érlelő vermeiben az érzéseit. Felszabadító volt, fiatal szektája független költőkből állt.

Szolgálat s nem költői rangja miatt tartozik a nagyok közé Balázs Béla. Két szövegkönyvét zenésítette meg a fiatal Bartók, szerencsésen fölismerve, hogy a lélektanilag briliáns Kékszakállú herceg vára milyen alkalmas burkolt önvallomásra a férfilelek konok szűzességű szentélyéről, amelyet hiába próbál védeni szerelmes nők birtokló szenvedélyétől. Nem csekély érdem, hogy valaki Bartók oldalán az lehetett a századeleji magyar reneszánszban, ami Mozart mellett Lorenzo da Ponte s az öreg Verdi mellett Boito. Akaratukon kívül később elszakadtak, Balázs Béla éppen akkor tért vissza moszkvai emigrációból, amikor az emigráns Bartók meghalt egy New York-i kórházban.

1910 körül mindenütt betörnek a színre az avantgárd művészet és irodalom mozgalmi diktátorai, Apollinaire, Marinetti, Wyndham Lewis, Herwarth Walden, Kandinszkij, Tatlin. Bombavető kiáltványaik száma vetekedett a művekével, néha a kiáltvány volt a fő mű. A mozgalmak megtorpantak a világháború virágos kezdetén, hogy a vad csömör és forradalmi erjedés még jobban felfokozza robbanó erejüket, amikor végképp lehervadtak a bokréták a feldíszített puskacsövekről.

* A francia költészet és a Nyugat költőinek más kis népek párhuzamos századeleji megújulására is jellemző viszonyáról I. Karátson Endre félezer oldalas doktori értekezését, amelyet a Sorbonneon védett meg. *André Karátson: Le Symbolisme en Hongrie*, Paris, 1969.

Magyarországon Kassák Lajos, a volt vasmunkás és Moholy-Nagy fegyvertársa ragadta magához a vezérséget. Független volt a Nyugat gárdájától, független jóformán minden hagyománytól, Walt Whitmant ismerte el egyetlen ősenek. Úgy szólt a pesti tréfa, hogy titkos külön-dróton még aznap megtudta, mi történik Berlinben és Moszkvában, mi a folyó hét nyaktörő kísérleti *izmusa*. Mint Trockij a permanens forradalomban, úgy hitt Kassák az örök avantgardban, amelynek ő a pápája Magyarországon. Kiátkozó vitákban ez adta meg nagy erejét, ez adja meg maradandó irodalomtörténeti jelentőségét. Persze a felszabadító forradalmi dogma épp olyan türelmetlen volt, mint akármelyik hitbeli. Kassák döntötte el hatalmi szóval, mi a kötelező avantgard napiparancs; követőket túrt maga körül, nem független társakat.

Bliss was it in that dawn to be alive, — csak a francia forradalom telítette hasonló mámmal a messziről figyelőket, mint a „nagy októberi”. Ha ősoket nem ismert is el, szellemi testvérei a német expresszionisták. Már pedig az expresszionizmus közelítő katasztrófa és világítélet előérzetében vészharang volt s a harangkongácson áttörő ujjongás. *Vérözön lábainál, s lángtenger fölette*, — s túl vérözönön és lángtengeren már hallatszott az Ember második eljövetele. Kassák versei úgy menetelnek abban az időben, mint sorozó plakátokon, csattogó vörös zászlók alatt, tizenkettes sorokban összekarolva a katonák és matrózok, egy félszázad mérhetetlen csalódásai után is friss a ritmikus dobogásuk. Meddő civódásokban elvesztegetett néhány emigrációs év után a hazatérő Kassák lehalkult; dísztelen, bensőséges, későbbi verseinek éles megjelenítő ereje mind jobban elárulja a puritán költőben mindig jelenlevő vetélytársát, a konstruktivista festőt. De heroikus korszaka elmúlt. Nem a legendája. Magas korában megőrizte a fiatal vezér dicsfényét, holtan is ő az új avantgard példája Magyarországon és a nyugati magyarok közt egyaránt. Csakhogy az utódokból, hibájukon kívül hiányzik a hajdani mozgalom iszonyú töltése: fanatikus hit a világforradalomban, amely ihleti is, fedezi is a folytonos kísérletezést a kiáltványos költészetben és művészetben. Elmaradt az Ember második eljövetele; nem a világ proletárjai egyesültek, csak a világ terroristái, emberrablók s a levegő kalózzai.

Nyugat és Kelet között

A Nyugat nagyjai a nagy romantikusokhoz hasonlítottak emberi sorsukban és írói hatásukban. Mélyebb mederbe terelték az irodalmat és korán elpusztultak, szinte mind ötven körül, legtöbbjük lassan emésztő, nehéz halállal. De a húszas években alakjuk még a felnyomuló fiatal nemzedék fölé tornyosult egy szétszabdalt országban s az önpusztító Európában.

Nous autres, civilisations, nous savons maintenant que nous sommes mortelles. Paul Valéry szállóigéje az első tömegmészárlás hatása alatt még jobban illett Középeurópára, mint a Nyugatra, egy tucat gyűlölködő nép húsába mart. Valószínűleg éppen azért kapaszkodtak görcsösen a távoli mintacivilizáció oldódó deszkáiba. Hiszen ami halandónak tűnt Valéry előtt a helyszínen: verduni fakeresztek árnyékában, szilárd és hatalmas volt messziről, forradalmak, ellenforradalmak, puccsok, népmenekülések és gyilkos határviták tűzföldjéről nézve. Ady már halott, megmaradt társaiból a borzalom kilúgozta a tetszetőset, divatosat, romlandót, költészetük csontosabb, mint azelőtt, dísztelen századunk felé fordul.

Részben a tanítványok hatása alatt. Babits körül a fiatal esszéírók túltettek az ő műveltségén is, párizsi hídfőjükről nála is gyakrabban keltek át Angliába, immár testileg, nemcsak szellemileg. Eliot és Joyce a biblia; az a törvény, ami Eliot szemlájében, a *Criterion*-ban áll, Bloomsbury a világ köldöke, Virginia Woolf az új epehezoszi Artemisz, Aldous Huxley a mindentudó legidősebb fiú a családban, akit egy darabig rajongva utánoznak budapesti testvéröccsei. Mohó, de pesszimista, tájékozott, de arisztokratikus, befelé jóhumorú, kifelé riasztó tudású társaság volt, leltározó, őrző, védekező sziget a műveltség Maginot vonala mögött, amit Spengler, Huizinga, Ortega y Gasset és Maurras konzervatív könyveivel dúcolt ki a barbarizmus ellen. Bizalmukat növelte Ortega iránt, hogy folyóirata, *Revista de Occidente* már címében vallomás, ahogy 1908-ban szellemi dajkájuké, a Nyugaté is az volt.

Szabó Lőrinc a híd a két nemzedék között. Átmenetileg elsodorta a formabontó zajos német expresszionizmus, lehiggadva ő fordult vissza legjobban Csokonaihoz, a felvilágosodás költőjéhez, aki minden újulás örökfriss kútfeje lehetett volna. Intellektuális költészetében visszajára fordul a keresztény hit: szomorú a szellem és vidám az anyag, csupán a parázna s örökké kíváncsi érzékszervek tudják derűre bírni a testvértelen világvárosi ember kutató értelmét. Az anyag meglevő formáiban telik ideiglenes örömről, szétszázlásukban a kínunk, amit a visszaidéző vers úgy-ahogy mégis enyhíteni képes. Mivel konok materialista volt, a társadalmi eszmékből pedig kiábrándult, világképében mindenható a halál. Védekezzünk,

amíg lehet gyönyörrel és ne metafizikával, mert haladékszerzés mind a kettő, de a gyönyör az ártatlanabbik. Faustot maga a Sátán csábította húsvéti sétára, hogy szabaduljon metafizikai szorongásaitól, Szabó Lőrincnek elég egy pogány faun a szöktetéshez. (Talán ezzel magyarázható, hogy néhány Horatius fordítása úgy hat, mint saját versei, a legjobbak.) Költészetének érett kiteljesedésében kétszer újíttatta fel a ciklikus verset, amelyhez az angolok nagyon régóta nem nyúlnak. Érthető, hiszen nagy remeket e műfajban (akármilyen megátalkodva próbálják is elvitatni tőle némelyek) utoljára Wordsworth alkotott a *Prelude*-ban, másfélszáz év előtt! 370 tizenhét soros párvers az első ciklus, Tücsökgazda, egy kamaszosan derűs önéletrajz parlandóban, fölényesen hanyag rímekkel és bravúros sorátvetéssel, amit az érett Shakespeare-től tanulhatott — tüneményesen fordította a szonettjeit és néhány darabját —, 120 szigorú kötésű szonett a másik, hosszantartó gyászének egy halott nő emlékére. Ebben a sötét versfüzérben, az önéletrajzi Tücsökgazda csendes sugárzását ellensúlyozva, hiábavaló sírontúi szerelemmel, tanácstalanul tiltakozik a halál ellen egy kifosztott ember. Mi mást is tehetett volna a nagy anti-manicheista, akinek vidám volt a hús és szomorú a lélek.

Babits átfogó keresztény humanizmusára vall, hogy mellőle nőttek ki az ízlésétől, stílusától látszólag távoli „népiek”. Erdélyi József volt, Petőfi áthangolásával e stílusforradalom úttörője. Ő a népdalt, Sinka István, aki fiatalon maga is szegény pásztor volt, a balladát használta fel költészetének kialakításához; egyik a komorságában is tündérien fénylőt, másik a lankadatlanul komorát. Magyarországon a közelmúltban is akadt még nomád alkatú ember, lelkében hontalan fogoly az urbanizált, szűk Európa peremén.

Azt se feledjük, hogy az ezerkilencszázhuszas években tört át Bartók, Kodály és Lajtha, gyűjtésük még hamarabb, mint zenéjük, lassan-lassan éneklő országgá és zeneiexportközponttá változtatva az addig cigány mellett sírva-vigadó országot. Azóta soha sincs messze a magyar irodalom pólusaitól a két lángész.

Klimafordító, tartós hatása csak tanult költészetnek lehet. Erdélyi tetszett, tekintélyt azonban Illyés Gyula szerzett az új iránynak. 1926-ban tért vissza végleg Párizsból, ahol egy ideig habozott, hogy ne változzék-e át barátja: Aragon, Eluard, Tzara oldalán francia költővé, mint a litván Oscar-Venceslas Milosz. Többféle lehetséges választása volt anyanyelvén is. Nagy esze, műveltsége és bölcsesség alá fojtott indulata megtehetette volna magyar Goethének, ő a — magyar Petőfi akart lenni, mondta tréfásan egyik költőtársa. Még inkább Vörösmarty. Mivel a tudatformáló költők a tizenhatodik század óta egybeforrtak népük rabságával, összeomlásaival és feltámadási vágyával, akárcsak az ószövetségi zsidó próféták, Illyés is összeforrt egy népüggyel, mihelyt belső döntése után igényt emelt e tudatformálásra. Személyében a népi költészet kiszélesedik országmozgató működéssé, amely egyik oldaláról magas irodalom, a másiktól politika, politikának forradalmi: a szegény parasztok birtokbaiktatása. Harmadik Utas politika volt, lelkileg közelebb az időben távoli orosz narodnyik mozgalomhoz, mint a két háború közti polgári szocializmushoz. Laza szövetségük, a Márciusi Front két tűz közé került; balról fajvédelemmel gyanúsították a radikálisok, jobbról felforgató kísérletért bíróság elé állította legkiválóbb szellemeit a hatalmon levő *Establishment*. A bíróság aránylag enyhén bánt velük.

Vörösmarty nemes méltósággal viselte a *liberális* nemzeti költő palástját. Nem mindvégig. Hiába volt testére szabva, benne lappangott, kitörésre készen a félőrült Lear király is, aki vetkőzni kezd a fényéren, hogy kiverít vadállat legyen a vadak közt. Illyés összeszorított ököllel, okosan viselte a *forradalmár nemzeti* költő palástját s ma már az ország első költője, költőfejedelem, axiómái a magyar életről: „puszták népe”, „ötágú síp”, „hírünk a világban” beolvadtak a nyelvbe. Csakhogy szűk neki olykor a palást, letépi magáról valahányszor belecsavarodik súlyos depresszióiba. Olyan nagy, hogy szerepestül együtt hátulról is látja magát és keresztüllát azokon a fiatalokon, akik tudva párizsi éveiről visszakívánják túlhaladott korszakát, *lost leademek*, elvesztett vezérnek tartják, mert átlépett saját fiatalságán. De kísérletező kedve máig se lankadt, újrapróbál mindent, immár mozgalmi bélyegek nélkül, hol kétségbeesetten, hol szelíd ironiával, egyszer mint lovagi, máskor mint póri költő — remekül ért a többszólamú középkori francia költészethez —, rugalmasan ízelt, száraz izomzatú versekben s olyan csodálatos nyelvérzéssel, amely élő legendává avatta honfitársai előtt. Mindinkább úgy hat, mint egy romantikus hős és démonikus hasonmása; a modern magyar költészetben ő Kodály, a nemzet szimbólikus énektanára, akire rá-ráreccsent disszonáns, vad humorával Bartók: másik énje, a félelmesebb.

Illyés sikerekben tragikus élete mellett folyt el József Attila sikertelenül tragikus, rövid élete. Amikor hírül adták a lapok, hogy vonat elé feküdt, best-seller lett egyik napról a másikra. Mert igaz, hogy a magyarok egyedüli igaz törvényhozói a költők, csak éppen nem mindig ismerik fel, hogy ki közülük a nagy. Ma már

hivatalosan is nagy költő, iskolai tananyag, formuláit kizsákmányolták epigonjai, bősztő az áthallás, valamelyik József Attila versé a versükben.

Dallá vált benne a kín is, hol páráként illanó, hol súlyos, tömör dallá. Ritkán takart költői fegyelem ijeszőbb belső káoszt; természetesnek tűnő formai tökélye keserves akrobata mutatvány az örvény fölött, amely végül elnyelte. Schizofréniás volt s mivel alaposan beleolvasott Freudba, még rontott is a betegségén: ki akarta oktatni az analitikusait. Amellett a föld alatti kommunista pártmunka legmerevebb korszakában viselkedett rosszul, Marxot makacsul Freuddal párosítva, mint a materialista felszabadítás Péterjét és Pálját. Ebben a kísérletben — más oldalról: eretnkségben — egymás tudta nélkül többen is osztoztak 1930 körül. Rávetették magukat az árulkodó, szektás dühöngők; második anyja, a párt kitesztította az Oedipus komplexusban szenvedő árvát. Ma már, bűnbánattal, üldözött báránynak szokták festeni. Kötelkedő, kemény legény volt a valóságban, a dialektika megszállottja, olyan koponya, aki a Középkorban napokon át asztal alá vitázott volna egy tucat egyházdoktort, hogy hány angyal fér el egy tűhegyen? Önéletrajzának második kötetében Koestler emlékezetesen találó portrét rajzolt róla.

Nehéz a költőnek a társadalom bajairól s az eszményi közösségről beszélnie. Mestersége a hagyományba ágyazza s a változás, akármilyen radikális, e hagyományon belül izgatja: formai. Szappho óta a szerelemről s a halálról énekel meggyőzően, magától. Ha áttér a közösség vágyaira és társadalmi eszmékre, könnyen belebódul magasztos nagy igékbe, Shelley lesz belőle, *ineffectual angel*, hatástalan angyal. József Attila kettős küzdelmet vívott az örvény fölött. Hogy dala ne rekedjen be a szocialista tartalomtól és elméjét ne rombolja szét a téboly. Ez a kettős viaskodás a szép szóért és — az örületben bukdácsolva — szép értelemért teszi nagygyá és megrendítővé. Lélekbúvárok jól tudják, hogy teljes elsötétedés előtt épp az elmebaj fuldokló, de még védekező áldozatai fogalmaznak tisztán, stílusuk: átlátszó, kristályos, mintha súlyosabb felelősséget viselnének a szavakért, mint kiegyensúlyozott vagy annak látszó embertársaik. Különösen a német lírában akad néhány meggyőző példa. József Attila mindig szabatos, konkrét, s közben a vers úgy ragyog, mint egy harmatcsepp, úgy száll, súlytalanul, mint a nyírfa pihéi. Vétkezem költészete ellen e hasonlatokkal, mert kép és tárgy egymáson átvilágítva, hasonlat nélkül azonosul a verseiben, azok is *illuminációk*, Rimbaud-i szinten. Nem lehet neheztelni a magyarokra, ha kezükben József Attilával kevésre becsülik Auden nemzedékének elkötelezett, baloldali líráját a harmincas években. (Persze később maguk az angol költők se büszkélkedtek mozgalmi verseikkel, a kellenél jobban megtagadták.) Szocialista költészet, — gondolják a magyarok legyen olyan, mint az övé. A spanyol polgárháború viszont úgy felzaklatta az írók egy részét, mint egy telibe találó, szörnyű hasonlat. Hazájukat Ibéria párjának érezték; a népi írók politikai szövetsége, a Márciusi Front abban az évben alakult meg, amikor Guernicát festette Picasso. Többen is látták a képet 1937-ben, a párizsi világkiállításon, köztük Radnóti Miklós, aki közelítő sorsát olvashatta le róla.

Szabó Lőrinc együtt született a századdal, Weöres Sándor tíz évvel utána, ő volt az utolsók egyike, aki Babits köréből származott. Az istállójából, ahogyan egymás közt mondogatták az írók. Ott minden versenyparipa elsőnek érezhette magát az egyenlők között.

Weöres átváltozó képessége legendás, mintha Keats rendkívüli sejtéssel, gondolatban személyére szabta volna gyakran idézett mondását a *negative capability*-ről. Erőfeszítés nélkül forog minden műfajban, formában és ritmusban, egysorosról a románcig, gyermekverstől és badarverstől a kiseposzig. Azzal a tudattal, hogy túl a beszélt nyelv kétes logikáján, a rituális hatású, ritmikus hangadás az egyetlen híd ember és ember, akár egy kőkori szigetlakó és egy nagyvárosi hippi között, mert az archaikus idő elsüllyedve még itt van a tudatküszöbünk alatt. *Hitregékben* az örök szabadulási vágyról halandóságunk testi börtönéből és szimbolikus *szertartásokban*, amelyek viszont a törzshöz bilincselnek. S a törzs lehet egy dzsungelfalura való közösség éppen úgy, mint egy világhatalom. Vedlő képessége kiterjed történelmi, exotikus és modern stílusokra: egyiptomi, indus, mezopotámiai, maori énekes vagy barokk, rokokó és szürrealista költő bőrébe bújik.

Vallomásai önmagáról és átvételei Ázsia múltjából bizonyos fokig megtévesztők, őskori hitregéken és primitív ráolvasásokon kívül kevésbé emlegetett nyugati előzménye is van annak, amit csinál. A kései, „orfhikus” Rilke és persze a mítoszokat kiagyaló, istenekkel és antiistenekkel játszó William Blake. De a régi magyar költészetből is kiásott számos verset, amely úgy hangzik, mint ódon változatok saját húrjain. S akármilyen jártas Babilonban, Kínában, a vallásalapítókban vagy Gauguin óceáni paradicsomában, mégis ösztönös költő, az Eliot és Babits típusú mester ellentéte. Intuitív szaglással röpköd a föld körül és száll le poklokra. Ha bekötnék a szemét, ugyanúgy eligazodnék évezredek tájain. Mosollyal a gyermekarc maszkján, de nem gyanútlanul. Nem gyanútlanul.

József Attila mellett neki volt legnagyobb hatása a fiatalokra. Nemcsak azért, mert vakmerő formai és nyelvi leleménnyel folyton kísérletezik. A világnézeti kiábrándultság is ráhangolta költészetére a fiatalokat. Bársonyosan színjátékos és érzéki a felszín, sötét a mag. Weöres nem hisz a haladásban, mert túlságosan hisz a tragikus lényegű hitregékben. Jelképes hősei viaskodó, de az ítéletnapig megvert hősök, Jézusa nem testilelki megváltó, hanem lelki beavató annak az Istennek a titkába, aki közömbös a veszni való, teremtett világ iránt. Gnosztikus Jézus.

Közömbös lehet-e azonban a költő? Az alkotás magasfeszültségében még a pesszimista is újjá akarja szőni a millió szájakra bomlott világot. S közben, a bábeli átok örököseként arra a nyelvre van kárhoztatva, amely hamisításaival szétzilálta ősi értelmét, (ha volt ilyen), a civilizáció magas fokán még jobban, mint vadnépeknél. Nem új a dilemma, Mallarmé és Rimbaud költészete volt a korai riasztás, de csak a huszadik századi irodalomban és filozófiában tudatosult valóságos rögeszmévé a szavak árulása. Következésképpen a belső kényszer új nyelvteremtésre. Weöres alighanem eljutott szélső határáig.

Társai a szomszéd évjáratokból feláldozott nemzedéknek érezték magukat. Az is volt. Ifjúságukból kimaradt a közvetlen elődök formáló napnyugati portyázás, csak elkésve ismerték meg a nagyvilágot, de korán a borzalmakat. Még verskötetek címéből is kiderül a közérzetük, bizonyos kulcsszavakból: tilalmas, kifosztott, meredek, föld alatti.

Eleinte kellemkedve az Ezüstkori fiainak hívták magukat. (Célzással Ady és Babits aranykorára.) Vaskorba vették; a csalóka pásztori tájból, ahonnan elindultak csakhamar kifosztott tájra jutottak el s többen ott pusztultak fizikailag is, a kiválókból Radnóti Miklós. Vergilius bukólikus verseire hangolva talán sokáig kitartott volna ennél a kultúrált éneknél egy védettebb és szelídebb korban, akárcsak az angol *Georgian* költők. De Középeurópa apokalipszisében keservesen meggyorsult az átváltozása. Haláltáborok énekesé lett, a legkülönb, mert az emberileg már felfoghatatlan iszonyatot emberfölötti fegyelemmel ábrázolta, szigorú, nemes formában. Lankadatlan a mértéktartása vagyis a távlatartás, ahogy a klasszikusok követelték; versművészet ritkán forrt össze így morális erővel. Ahol már tagolatlan hebegést se várnánk, csak velőtrázó sikolyt, ő úgy beszélt saját haláláról, mint Shakespeare darabjában egy római hős. De a vér, amely a félbemaradt végszavaknál lepecsételte száját, a kiontott vére volt, nem festék.

Teljesebb pályát engedélyezett a sors testi-lelki barátjának. Vas István, a legnagyobb élő magyar műfordító volt véletlenül a szerencsés túlélő, olyan zavart lelkiismerettel, mint Petőfi halála után Arany, megrázó önjellemzését is a halottra emlékező egyik versébe burkolta. Szövevényes jelenség; a tiszta ész harciasan retorikus védelmébe minduntalan fanyar önirónia vegyül, az ellenfelek igazát is tükrözve. S micsoda ellenfelekét! Radnótinak Vergilius volt útrabocsátó kalauza, Vasnak Horatius maradt hű útítarsa, ő köti ízlésben — Szabó Lőrincsel együtt — a tizenharmadik századhoz. De az értelem elegáns századához köti a szatíra is, abban persze már nem az enyhe horatiusi. Vas István a század gyermeke, egy „remegve bátor” Juvenalis támadt fel egy új Bizáncban. Az egyértelmű politikai hitvallás eretneküldözői között hajlékonyan, de fennhangon vállalja az ellentmondásokat; méltóságunk záloga szerinte éppen az, hogy ellentmondások önvizsgáló csomópontja minden valamirevaló egyén.

Négy jelentős költő a korszak határterületeiről: Berda József, vonzó, Beckett-i figura, képességeit ismerő kismester a pesti kültelken, amely ugyanúgy lehet romantikus haza, mint Petőfi mítikus Pusztája; Takáts Gyula, az egyetlen számottevő tájköltő — a pasztellszínű Dunántúlé —, mert természetfestő lírájának kemény az intellektuális páncélzata; Rónay György, az egyetlen költő, akinek a hite egzisztenciálisan a vers rostozatába szövődött: katolikus akkor is, ha egy őszi kertről ír vagy a haldokló Babitsról vagy egy eretnek fáraóról; Zelk Zoltán, a tévelygő hegedűs, korunk egyik kisebb szimbóluma, valami a csavargó cigányból, valami a kigyerekből, valami a proletárból, valami a parázna öreg Dávid királyból, valami a börtönviseltből. 1956 után több évig raboskodott. Elpártolt dalnokaihoz könyörtelenebb a párt, mint a közömbösökhöz. Akárcsak hajdan, hatalma teljében, az egyház.

Nehéz idők

1944-ben pusztító tankcsata dúlt németek és oroszok között a magyar Alföldön. Budapest híres szép hídjait állítólag önvédelemből felrobbantották a németek, ősi magvát, a Várat — úgymond: — muszájból szétlőtték

az oroszok; Európa fővárosai közül csak Varsó és Berlin szenvedett jobban. Senkise kérdezte az ország lakóit; a német *önvédelem* s az orosz *muszáj* kívül esett a döntésükön.

„Azt álmodtam, hogy kimentek az oroszok és nem jött be senki”, szolt egy pesti vicc, a többirányú, kéretlen hadvonulások után. Nem mentek ki, tankjaik 1956-ban leverték a munkás- és diáktanácsokat. Tizenkét év múlva ezek a harckocsik vagy a kölykeik rágördültek a reformista Prágára. Újabb két év múlva Gdanskban már helyi alakulatok is boldogultak a lázongó munkásokkal. A magyar, cseh és lengyel irodalom szokva van ehhez a háttérhez.

Hasonló a globális háttér. Az 1900-as nemzedék még hitt az eszmetorlaszokban, egyik oldalukon elvtársakkal (személyileg jó néhány undokkal), túlsó felükön az ellenséggel. Ma mindkét oldalukról az *Establishment* lövi egymást színlelve, vak töltéssel, az atomhatalom állig fölfegyverzett birtokában. S az a nemzedék még hitt egy szent háborúban, amely örökre véget vet minden háborúnak. Ma már olyan háborútól félnek a fiatalok, amely véget vet a földnek. Vérengzeni persze addig is lehet; ódon Európa modern műszaki tudása mérget oltott az ébredő színes kontinensekbe. Színes színes ellen, népirtó, meztelen harcban a hatalomért. Ismerős látvány, a shakespearei királydrámák változata. Már ahogyan e drámákat egy keserű kívülálló, a lengyel Jan Kott látja. Farkaslakomának, egymás húsán. Csoda-e, hogy ebben a tehetetlenségben megértük a hihetlent, az irodalmi és művészeti avantgard biedermeier korszakát? Forradalmi kísérletezést, világújító forradalom feszítőereje nélkül. Megértük a kort, amelyben a szorongás s a többértelműség a két fő stílusalakító elem.

Ez is elviselhető. Budapest ostroma után egy gyík sütkérezett szomszédomban, a szétlőtt ház romjain. Mozdulatlanul, mint maga a kő, még a szeme is olyan volt, mint csillogó, apró folt a kövön. De a test lüktetett. S vele lüktetett a halálra sebzett kő: egy eltűnt ház szívdobogását figyeltem. A gyík, mozdulatlanul sütkérezve nem tudta, hogy feltámadt testében a romház. Rágondolok és tovább hiszek a költészetben. Tudva, hogy a fiatalok egyre ingerültebben kérdik: mire való a művészet, mire való a vers?

1945 után az új nemzedék átörökölte a harmincas évektől az irodalom *népi* és *urbánus* frontját. Személyeskedő s időnként hisztérikus volt ez a belső vita, részint arról, hogy elsőbbség illeti-e a politikai küzdelemben a nincstelen parasztok földfoglalását, részint e harc — az „új honfoglalás” — világnézeti stratégiájáról. Ellenfelei szerint a magyar narodnyik mozgalom felvillanyozta a szívekben lappangó romantikus fajvédelmet s akarva-akaratlanul a fasizmus szálláscsinálója. Más volt az igazság. A hatalmas sodrású mozgalom nekilátott „Magyarország fölfedezésének”. Az írók, csak részben paraszt származékok, behatoltak a cifra népviselet alatt fekélyesedő, ismeretlen nyomorba s megsemmisítették a polgári parasztromantikát. Lapjukat egy zsidó születésű, katolikus költő és gyémánt jellem, Sárközi György szerkesztette.

Az utolsó negyedszázadban rohamosan urbanizálódott a szocialista ország s az új költők java, Juhász Ferenc, Nagy László, Csoóri Sándor már csak származásra az, parasztszülők fiai. Jellemző, hogy Juhász Ferenc többet tanult Weörestől, mint Illyéstől, az eredeti népiek legnagyobbikától. Magyar nyelvtudás nélkül, pusztán kitűnő beleérzéssel David Wevill tapintott rá ihletének forrásvidékére a *Cantata Profanában*.^{*} E fiatalok, akárcsak Bartók, a néphagyomány pogánykori rétegéig fúrtak le, a sámánokig. Ami Audennek az ősi Izland, az Juhásznak, Nagy Lászlónak és Csoórinak az Ural-táji őshaza. De olyanformán, hogy legyűrhetetlen hatással közbe ékelődik Weöres mítoszteremtő világa. Lelki tájékozódásukhoz már külső helyismeret is járul; Weöres óta a magyar költők közül többen is többször jártak Ázsiában, egyikük, Képes Géza átültette a tegnap még sámánokra hallgató belső-ázsiai népek verseit. Igazodásuk keletre, a nomádkori mozgó haza felé bizonyos fokig összefügg az ország mai helyzetével. (S persze a kontinentális légi járatokkal.) De összefügg vele valami egyéb is: költészetükben a felemás, feszült közérzet, kétségbeeséssel küszködő dac, szorongás, ambivalencia. Az angol író áthallotta Juhász versein (s rajta keresztül a többiekén) a *Cantata Profanat*. Amiről nem tudhat, arra rávilágít Jancsó Miklós egyik jellemző filmje, Fényes szelek. Hogy honnan jöttek. A Régi Rend, ami ellen harcoltak a népiek, nem független forradalomban tűnt el, hanem a megszállásban. Annak a gyermekei. A kezdő Juhász Ferenc felelősséget érzett szegény szülőfalujáért, lelkes kommunista volt; az érett költő szédítően körülszötte magát nyüzsgő élettani hálózattal, amelyen minden csomózás az ő neurózisát továbbítja az ázalagoktól a galaktikáig. Egyenlőtlen költő; ha jó formában van Hieronymus Bosch szörnyeivel zsúfolja tele a nagyvárosi éjszakát vagy a temetőt egy költő sírjánál, magát a világűrt. De még az urnak is megárt a sok szó. Kettőjük közül

^{*} Sándor Weöres [and] Ferenc Juhász. Penguin Modern European Poets, 1970.

Nagy László a fegyelmezettebb, plasztikusabb művész, füle is finomabb, jól gazdálkodik nagy tehetségével ez a volt festőnövendék. Annál rosszabbul Juhász. Magyar költőnek minden szabad, ha híres, ne érj hozzá, mert a nemzeté már! Vérmérsékletben és retorikában Dylan Thomas áll közel ahhoz, amit magyar versolvasók bámulnak és szeretnek. Már pedig hányszor ízekre tépték Angliában az új walesi bárdot! Magyarországon felségsértésnek tartaná a költő, de nemcsak ő, ha ilyet tennének vele. Ezért lehetnek büntetlenül bőbeszédűek.

Nagy költők külön világa rendszerint összeolvad utódaikban, de úgy, hogy az már más világ, egy harmadik, az övék, mert az asszimiláló tiszteletadás egyúttal védekező tagadás is. József Attila schizofréniás vergődése külső s belső szabadságáért összebékült az új népiekben Illyés, az egyenrangú rivális zaklató rémképével, hogy a történelem megátalkodva mindig a magyar ellen játszik, áldozatát kilépésre akarja csábítani: önkéntes eltűnésre. Csoóri példázza legtömörebben, hogy miképp alakul harmadik világ az asszimilált nagy elődök külön világából, Illyéshez mérve ő árulja el leginkább a nemzedéki változást. Sötét indulataival az öreg mester, mint *anima naturaliter christiana* mindig fölényesen bánt, a pusztulás pereméig sodorva is megzabolázta lelke sárkányait a humor, türelem és remény. Pedig abból a pannóniai sávból való, ahol az öldöklő vadságukról hírhedt besenyők hajdan letelepültek. Talán a latinus táj, talán a római foglalás maradandó emléke s a föld erős katolicizmusa tehette, hogy ez a rettegett néptörzs jobban megbarátkozott a Nyugattal, mint pusztai rokonai Keletmagyarországon, a Tisza folyásánál. Urbanizálódó képessége is nagyobb. Csoóri ugyanarról a vidékről jön, a szó tág értelmében családtagok Illyéssel. Csak hogy őt már tiporják lelke sárkányai, megfékezésükhöz nincs a kereszténységből szublimált humora, türelme és reményét zúzza a közös rádöbbenés, hogy a költő társadalmi rangja emelkedett ugyan a múlthoz képest, de hatása csekélyebb, mint azelőtt. Nem a kitartón vállalt feladat, hanem a korai meghasonlás uralkodik a lét értelmezésében. Bénító hatásától egyelőre védi a harc a formáért, fanatikus műgondja. Őt nem a humor, türelem és remény rokonítja Illyéssel, hanem a hűség hangjának a hasonlósága. Hűség nemcsak a mostoha országhoz és kiábrándult népéhez, hanem az ország civilizációjához is, e civilizációban az ezeréves idegen gyökerekhez, amelyek Bambergbe, Clunybe, Párizsba, Rómába és Kievbe kapaszkodnak.

Öregeknél az életkorral járó két jellegzetes nyavalya: önelégültség és önisméltás radikális ellenszere a belső háborúság, dúlt állapota löki fel Illyést is mind magasabb és kopárabb özönvízi kilátókra; fiatalokat ez az emésztő belső háborúság szoktatja le a hiedelemről, hogy dalra ingerlő, szép csodákból áll a világ. A költő sorsa, mondja találóan Csoóri, száműzetés a dolgok közé, ott vállalhatja a lehetetlent, hogy imának, csak azért is imának hangozzék versében az átkozott emberi faj istentagadó káromlása.

Akármilyen szövevényes és modern már Juhász Ferenc, Nagy László és Csoóri érzése, nyelvük mindig színes, mint egy varrottas, képhalmazó és konkrét, visszautal kezdeti eredetére. Valamikor a fű, a tűz, a rózsa, rénszarvasok és szarvasvadászok, vad lovak és lőzabolázók, lassú folyók, ritka itatók és csalogányok nyelve volt, nem a hittudományé, nem a misztikáé, nem császároké.

Pilinszky János és Nemes Nagy Ágnes szűkszavú, önkényesen nevezik őket urbánusnak, hiszen ma már elavult a két front. Ha különbözik is népiek és urbánusok hangvétele, hasonló az archaikus szemléletük, félszázad múlva összemosódik a határ, minőségük lesz az egyedüli mérték. „Erkölc és rémület között”, ahogy versében mondja, Nemes Nagy Ágnes lírája száraz izzás a magyar költészet gőzölgő, párás légkörében. Cartesianus elméből lövellnek ki sűrített indulatai s érzelmi puritanizmus hevíti fehér izzásig éles metszésű, tömör verseit. Ahogy Truffaut megrázó filmjében — *L'enfant sauvage* — az odaadó, makacs pedagógus beszédre tanítaná a félvad erdőlakó kölyköt, úgy ő is a félelmes világot, de már nem emberi nyelvre, hanem a fák időtlen beszédére. Felfokozott értelmi szenvedélynek prózában csak akkor van hitele, ha köti valami átadni való hit: keresztény metafizika, szocialista humanizmus vagy erkölcsi maximalizmus. Versben, különösen ha a környező romantikát ellensúlyozza, elegendő a sűrített, enigmatikus szűkszavúság, a magas hőfok. De Nemes Nagy Ágnes többet ad, zord erkölcsi maximalista, aki kőkorinak ható, rejtelmes képekben és kriptikus utalásokban közli kemény igényét egy kivesző heroizmusra. Ha stílusuk különbözik is, nyilvánvaló az alkati rokonság sztoicizmusba dermedt nagy elődjével, a szilaj szüzzel. Emily Brontëra gondolok.

Pilinszky János nemzetközi híre és hazai tekintélye két vékony kötetten alapszik, három évtizedig írta. Szokták a keresztény egzisztencialisták és szokták általánosabban a misztikusokhoz sorolni, vallomása szerint Simone Weill naplójának önálló átköltése az, amit csinál. Ha úgy érti, hogy az Irgalom forrásából merít, akkor igaz is.

Alapélménye a kiszolgáltatottság. Már pedig kiszolgáltatott embernek nincs más módja hősi cselekvésre, csak az önvédelem. Politikáját nem az dönti el, hogy ki ellen mit gondol, hanem hogy mit gondol magában a dolgokról, ahhoz viszont halálraszántan ragaszkodik, hajlékony eltökéltségében már a hősiesség fokán.

Tág és laza jelentésű szó a misztika, tömjénfüstös kábulattal azonosítja a felszínes közhit. De a harmincéves háború győtrött szemtanúi a tizenhetedik században irgalmatlanul valóságűek voltak: verseikben pontosan ki van rajzolva a földi pokol. Pilinszky ilyen értelemben misztikus költő, ő is pusztá tényeket rögzít a tengelyéből kifordult, Isten-centrumú világról. Némelyik verse olyan tömör, mint egy antik sírfelirat, olyan csupasz, mint egy jeltelen sírkő. Gránitporral lepott, aszályos, szürke tájon bolyong, amit örökre megfertőztek a haláltáborok. Belső és külső pokoltáj: ott van a lélekben, akárkiében, ha keresztény, ott van Európában, akárhol, ha átvonult rajta a dögvész. Bár kietlen és elrettentő vidék, *Waste Land*, aminél szomorúbb alig van, vonzóvá változtatja magányos bolyongója, maga a költő. Tudvalevőleg a francia janzenisták a bűntudat rabjai voltak és Dosztojevszkij balga szentjei az átvállaló szenvedés megszállottjai; Pilinszky lírája e két önként választott keresztény fogság feszültségi sarkai közé van kifeszítve. Kockázatos állapot, tartós, hosszú hallgatásokra ítélve és vesztét okozhatja a belső enyhülés. Úgy, ahogy áll, magán hordja a nagyság bélyegét, bizonyosságul, hogy óriási az alázat és szelídség ellenálló ereje. Persze kimondatlanul. A Hegyi Beszédet csak egyszer lehetett elmondani, azóta folyton prédikálnak róla, de a prédikálás nem vers vagy nagyon rossz.

Illyés öregkori lírájában, József Attila, Weöres Sándor és Pilinszky János költészetében végre betelt Ady nemzedékének a becsvágya: egyesült a nyugati és a magyar költészet menetrendje, magyar is, meg több is annál, ugyanúgy, mint Bartók zenéje.

Idegenben

Két világháború, forradalmak, ellenforradalmak és a területi feldarabolás nyomában ma hazáján kívül él minden harmadik magyar. Mint a zsidó, a görög, a lengyel vagy a libanoni, most már a magyar is diaszpóra nép. Addig forgatta a történelem, amíg keringeni kezdett vele a világ; szófejtő lángész legyen a talpán, aki ilyen körülmények közt tisztázza állam, ország, nemzet, nemzetiség, nép, faj, magyarság és a magyar ember szabatos jelentését. Mi sem természetesebb, mint az, hogy egy erdélyi származású író, aki évtizedekig Budapesten élt, tehát az 1919-es határváltozás után éppen úgy lehetett volna román, mint magyar honos, de tovább vándorolván jó ideje angol állampolgár, magyar írónak számít magyarországi, romániai és nyugaton élő magyarok szemében. Akik jogilag ugyan nem honfitársai, egy láthatatlan szellemi hazában viszont azok. Természetes az, ami schizofrénia vagy annak tetszik, ha nemzeti alapon szemléljük. Talán természetes lesz mindenkinek a huszonegyedik században. De ahhoz már újfajta nagyhaza is kellene: Egyesült Európa.

A kisebbségi irodalmak helyzete, súlya, szabadsága különböző területeken elütött egymástól az első és második világháború után. 1940-ig Erdélyben nemzeti méretű volt, átáradt a magyarországi, pezsdítette, de hosszú tetszhalálából csak pár esztendeje éled ismét; a jugoszláviai viszont, amely meglehetősen provinciális volt a két háború között, ma nemcsak szabadon kalandozik az új avantgard határain, de befogadja a hazájában néma magyarországit is. Újvidéken föld feletti, ami egyelőre Budapesten föld alatti vagy félig az. Nem meglepő olyan országban, ahol baj nélkül forgatják és vetítik Makavejev filmjeit.

A történelmi Magyarországon Dunántúl a líra, Erdély a próza melegágya volt s a nagy múlt alakító hatása tovább terjedt a kisebbségi irodalmakra is; Erdélyben a próza uralkodott. Költői közül Babits nemzedékéből egy puritán kálvinista emelkedett ki, Áprily Lajos. Nagy műgonddal írt, mintha cizellálásra köteleznék ötvösmester ősei, de — szerelmét rejtegetni — a szűzi szemérem is. Szerelmét Erdélyért, amely fanatikusan ragaszkodó fiainak örökségül büszke szegénységen és véres emlékeken kívül vajmi keveset tud adni. balladatermő hegyeiben. Áprily régimódi hangja hovatovább fölbátorodott s e bátorodás lassú metamorfózissal járt együtt. Ahogy rövidült a vers és öregedett a hang, úgy alakult át a sötéten színezett, ritkás levegőjű tájfestmény már-már kínai stílusú, átlátszó csendéletté. Tájától és helyzetétől függetlenebb volt Dsida Jenő csillogó, kacér versművészet; könnyed technikával ő még havasi kürtön is ékítményes futamokat tudott volna játszani. Édeskés, rokokó katolicizmusát korai halála előtt keményebb versekben hitelesítette egy nagybeteg szív szorongása. Jobban áthallatszott az ősi föld hangja Áprily elszármazott fiának, Jékely Zoltánnak a művén. Alapélménye, az Erdély nosztalgia, nem egészen a valóságos, inkább egy képzeletbeli után, amely át van itatva a történelem kísérteties hangulatával. E mély alapélményre tapad

felszínesebb nosztalgiája Krúdy árnyékában, a kárhozott, gáláns századvégi szerelmesé. Kamaszos játékát a halálvágy erotikus közhelyeivel néha maga is kicsúfolta a vers végén, mintha nem lett volna több groteszk fintornál, holott több volt: a közelítő, új iszonyat jeleneteit előlegezte gyanútlanul. Hatottak rá az olasz *crepuscolari* költők s a francia Laforgue, fordította őket. De még az is, aki kortársaink közül poétai anyagnak beérte volna cinikus mélabúval, mint amazok a *belle époque*-ban, akarva-akaratlanul többet láttat a világból, mert amazoknál sokkal több vért és hullabűzt szagolt és hulló kő volt maga is az omlásban.

Néhány év óta emelkedő igénnyel rohamosan kezd magához térni az erdélyi költészet. A középnevezédekből, Illyés hangját helyileg variálva a népi front, de a fiatalok már húzódnak át az avantgard kockázatos kísérleti területére, oda, ahol jugoszláviai magyar társaik megvetették a lábukat.

A csehszlovákiai magyarság leghíresebb lírikusa, Mécs László premontrei kanonok és falusi plébános volt. Papköltők foglalkozási betegsége, hogy kitűzött szívükkel a reverendán összetévesztik a verset a szószékről zúgó, örökös Isten-éltetéssel. De ami dicséretes az egyház s a hívek előtt, megbocsáthatatlan hiba lehet az irodalomban. Nyakló nélkül beleesett Mécs László is. Költészetét legjava verseiben mégis megváltja a harsogó életöröm és naiv emberszeretet, jelöl, hogy kicsiben az irodalom kegyelme sem működik másképp, mint nagyban az Istené: kiszámíthatatlan. Paul Valéry pár fordítás alapján túlbecsülte, a Nyugat kör fiataljai, Valéry tévedésén felbőszülve lebecsülték, mialatt határokon innen, határokon túl ezrek hallgatták könnyezve hatásos előadását. Kellett a magukat emésztő magyarok között legalább egy valaki, aki szívből elhitte és elhitette jószándékú olvasóival, hogy úgy száguld felénk a világ, mint anyja karjába az eltévedt gyermek s nem úgy, mint egy ámokfutó, nyitott késsel a markában. Idáig a zajos történetnek megvolt az ártatlan tragikomikuma, a folytatás már tragikus. Pokoli évek rejtőzése után (a kommunisták elől), az öreg Mécs megfanyarodva, de nem megromolva ma Pannónhalmán él, a magyar katolicizmus ezer éves szenthelyén. Idősebb paptársa, Sík Sándor a két háború közt gyönyörűen lefordította a középkori latin himnuszokat. Nem az egyetlen ilyenfajta gyűjtemény magyarul; Babits is átköltötte a legszebbeket, zengésüktől megtelne még egy magasságos székesegyház is.

Földönfutókból, a fasizmus menekülteiből alakult ki az első nyugati diaszpóra a harmincas évek alatt, százezrekkel szaporodott 1945-től 1956-ig, sohasem olvadt össze lelkileg s egy-két nemzedéken belül lemorzsolódik a többsége, Európában méginkább, mint az Egyesült Államokban. De szellemi elevensége ma még csorbitatlan; mennyiségre is, minőségre is a külföldi magyar költészet jelentősebb, mint a kanadai francia s van olyan, mint az ausztráliai angol. E költészetet szigorúan számítva is tíz-tizenkét kiváló tehetség igazolja, valamennyien az anyanyelv hatásugarán kívül, naptalanul és gyökértelenül, olykor fagyasztó környezetben fejlesztik tovább az első tizenhat-tizennyolc év hazai emlékeit. Az emlék lehet elmosódó, a szellem nem az, nyelvteremtő mélytudatuk egyelőre a levegőből is úgy tud táplálkozni, mint a hazaiaké az őstalajból. Főlöszleges azon rágódni, hogy a szórványban született vers talán megszülethetett volna a hazában is. Főlöszleges azon is, hogy hol van szellemi szabadság s viszonylag mekkora? Mivel a kérdésnek alig van köze a politikához. Egyszerűen más a magyar versek fénytörése a Balaton mellett és más kaliforniai hippi negyedben, amszterdami szuburbiában, skandináv jóléti államban, angol egyetemen, kanadai kertvárosban vagy Vasarely s a párizsi új avantgard légkörében. Nehezen kifürkészhető lelki őstípus szabadjára engedett, de egyformán gyűrzött madarai ők. Közülük csak Határ Győző pályája: folytatás és nem kezdés. Szilaj rabelaisi életkedvét emigráns akasztófahumor színezi sötétre, nyelvi találékonysága főlényesen játszik szinte az egész magyar szókinccsel, még a tolvajnyelvvél is, hogy freskó méretű, kacagtató rémképet fessen az egyetemes büntetőtáborról, amit egyelőre csak helyi mérszárlások ritkítanak. Teljes a kiábrándultsága Keletből és Nyugatból, *a plague o' both your houses!* pokolra mind a két familiát, — vágja oda erre, arra, tankoknak és komputereknek, mint a halálos sebbel is fogcsikorgatva tréfáló Mercutio.

Előny, hivatás, szolgálat, — egyik sem hiányzik a maroknyi külföldi magyar irodalomból. Messziről tisztábban látszanak a torzulások, amiket a politika rákényszerít egy országhoz kötött irodalomra, hűvös regisztrálásuk a nyugaton élők dolga, hosszú távon valószínűleg közös haszonnal. Még jelentősebb a közvetítő szolgálat, a hazai költészeté nyugatra. Illyés Gyula valamikor írt egy riasztó cikket a magyarok megtépzott híreről külföldön. Elavult írás, a kiszoródott fiatalok tették azzá, legjobban ő maga örülhet neki.

„Annak is lehet előnye, ha nem kell mindennap mindenben keresztülmenni”, írja a diaszpóra független irodalmának egyik szószólója, a Londonban élő Siklós István. „Csak egyetlen példa a területenkívüliség új távlatokat adó szerepéhez: Witold Gombrowiczé... A torzítás elől próbálunk menekülni. Ez létezésünk szüntelen küzdelme vagyis ebben a küzdelemben létezünk. S nem más ez, mint a formákért, a formákkal való tusakodás. Gombrowicz lengyel volt, Argentínában élt. Lengyelségét a nacionalizmus szintjén a torzítás tényezőjének tekinti, amely az egyént a közösségi infantilizmus járókájába taszítja. Lengyelségét a

hazafiúság szintjén az egyén elleni erőszaknak érzi, ősi és mitikus kapcsolatnak, amely a területileg körülhatárolt társadalom akolmelegével, búzával fojtogat".

Szenvedélyes vallomás, nem mételyezi a lemorzsolódástól vagy a nyelvi elhalástól rettegő neurózis. „Mint oldott kéve széthull nemzetünk”, írta egy magyar költő az 1849-es szabadságharc bukása után, az első nagy kiáramlás hatására. (A Rákóczi féle emigráció súlyra nagy, számra sokkal kisebb volt.) Akkor még nyelvileg és etnikailag zártan élt a magyar, oldódásában tehát ezt a verssort a halál rémével párosították: széthull és *elpusztul* nemzetünk. Így egészítették ki a gondolatot. De a tartós diaszpóra lét edzettebb lelkiállapotában módosul e tragikus sor gondolati folytatása, amely kevésbé leverő: széthull s lám, mégsem hal meg. Visszatekintve csak ma látjuk, milyen hasznos volt az egész magyarságra, hogy 1849 után emigránsok résztvettek északi oldalon az amerikai polgárháborúban, hősiess szerepet vállaltak Garibaldi mellett Szicília felszabadításában s megírták németül és franciául az első népszerűsítő történelmi, kulturális és földrajzi ismertetéseket Magyarországról.

Szűk hazájukban a magyarok nyugati elismerés után epednek, ég bennük egy elszigetelt kis nép szomja több levegőért. Megrendítő a vágy, a kulturális légszomj-hajtotta, leghőbb vágy, hogy fordításban terjedjenek országról országra a „nagyok” közt. Fordítsuk meg a vágyat. Az kellene, hogy eredetiben jussanak kézzel kézre. Akkor érezhetnék magukat igazán szabadnak. S akkor soha nem tévedne semmiféle Paul Valéry.

Megtanulni magyarul, pusztán az olvasás kedvéért? Kínában majdnem nyolcszáz millió ember él, a magyarok száma mindössze tizenöt millió. Ha már kis nép, miért nem beszél valamilyen közérthető nyelven, mint a svájciak? Vagy legalább a nagy indogermán család valamelyik nyelvén? Miért rekeszti el magát úgy, mint a baszkok, albánok s ott északon, finn rokonai? Megtanulni magyarul?

Költészete a felelet rá. Olyan gazdag és különös, hogy érdemes megtanulni érte. Edmund Wilson érdemesnek tartotta.

London, 1972 május-július.